

ЗМЕСТ

1. МЕСЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНА-ЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ	3
1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве	3
1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў	5
1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця	7
2. ПАНЯЦЦЕ ПРА ЛЕКСІКУ. КЛАСІФІКАЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ	10
2.1. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання	11
2.2. Актыўная і пасіўная лексіка сучаснай беларускай мовы	13
2.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання	14
3. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ І ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ	16
3.1. Спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў. Паняцце тэрміналогіі. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна	16
3.2. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі)	18
3.3. Тэрміналагічная лексікаграфія беларускай мовы	19
3.4. 3 гісторыі беларускай тэрміналогіі і тэрміналагічнай лексікаграфіі	21
4. ПАНЯЦЦІ БІЛІНГВІЗМУ І МОЎНАЙ ІНТЭРФЕРЭНЦЫ	23
5. АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	24
5.1. Вымаўленне галосных	24
5.2. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў	25
5.3. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны	26
6. МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	27
6.1. Назоўнік	27
6.2. Прыметнік	34
6.3. Займеннік	36
6.4. Лічэбнік	37
6.5. Дзеяслоў	40
6.6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова	42
6.7. Прыслоўе	44
7. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ	45
7.1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах	46
7.2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе	48
8. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ	52
9. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ	52

НАВУКОВАГА СТЫЛЮ	
9.1. Асноўныя рысы навуковага стылю	53
9.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю	56
10. АСНОЎНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ НАВУКОВАГА МАЎЛЕННЯ І ЖАНРЫ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ	56
10.1. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)	57
10.2. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў	59
11. АФАРМЛЕННЕ ПІСЬМОВАГА НАВУКОВАГА ТЭКСТУ	59
11.1. Рубрыкацыя навуковага тэксту. Абзац як асноўная структурная адзінка	62
11.2. Цытаты і спасылкі, іх афармленне	63
12. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ	63
12.1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю	64
12.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю	66
13. РАЗНАВІДНАСЦІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ. КАМПАЗІЦЫЯ, ПРАВІЛЫ АФАРМЛЕННЯ ДАКУМЕНТАЎ	66
13.1. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі)	67
13.2. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў	71
13.3. Правапіс графічных скарачэнняў	72
14. ПАНЯЦЦЕ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ	72
14.1. Мова і маўленне. Культура маўлення	72
14.2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы	74
14.3. Дакладнасць маўлення	75
14.4. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення	77
14.5. Чысціня, багацце і выразнасць маўлення	79
15. ПАДРЫХТОЎКА ДА ПУБЛІЧНАГА ВЫСТУПЛЕННЯ. ТЭХНІКА І ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ	79
15.1. Асноўныя фактары паспяховага публічнага выступлення	80
15.2. Тэхніка і выразнасць вуснага маўлення	81
16. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН	81
16.1. Асновы маўленчага этыкету і культуры зносін	81
16.2. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і культуры зносін беларусаў	82

1. МЕСЦА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧЫХ І НАЦЫЯНАЛЬНЫХ КАШТОЎНАСЦЕЙ

1.1. Мова і соцыум. Функцыі мовы ў грамадстве

На зямным шары налічваецца вялікая колькасць жывых істот, аднак сярод іх толькі чалавек валодае членападзельнай мовай. Мова, якая ўзнікла ў працэсе эвалюцыі некалькі соцень тысяч гадоў таму назад, – гэта адна з самых складаных, незвычайных і дзіўных з’яў. Паходжанне мовы да сённяшняга часу не вядома, існуе мноства гіпотэз, ніводная з якіх пакуль не атрымала афіцыйнага пацверджання. Дакладна вядома адно: роля мовы ў жыцці чалавека і грамадства велізарная, магчыма, гэта адзін з інструментаў, які дазволіў чалавеку як віду вылучыцца з астатняга біялагічнага свету, стаць разумным. Уявіць чалавечае жыццё без мовы складана. Як падлічылі вучоныя, каля 19 гадзін у суткі чалавек так ці інакш карыстаецца мовай, бо ён размаўляе, слухае, чытае, піша, думае, разважае.

У гісторыі навукі вядомыя розныя погляды на прыроду мовы. Адны вучоныя разглядалі мову як біялагічную з’яву (такую самую, як колер скуры і вачэй, здольнасць піць і есці і інш.), закладзеную ў самой біялагічнай сутнасці чалавека. Другія даследчыкі сцвярджалі, што мова – з’ява псіхічная і адносіцца да сферы падсвядомай псіхафізіялагічнай дзейнасці, бо пры спараджэнні маўлення і пры яго ўспрыманні актыўна працуюць псіхафізіялагічныя органы (нервовая сістэма, мозг). На самай справе, мова – з’ява адначасова біялагічная, псіхічная і грамадская: у чалавеку генетычна закладзена здольнасць авалодаць мовай; чалавек валодае псіхафізіялагічным механізмам, які забяспечвае магчымасць маўлення, але рэалізаваць гэтую здольнасць можна толькі кантактуючы з іншымі людзьмі – носьбітамі пэўнай мовы.

На лінгвістычнай карце свету налічваецца некалькі тысяч вялікіх і малых моў. Так, паводле даных Акадэміі навук Францыі, насельніцтва зямлі гаворыць на 2796 мовах. Рускія лінгвісты налічваюць каля 3500 моў. Нямецкія вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя народы свету гавораць больш чым на 4000 моў. Паводле звестак ЮНЕСКА, у свеце налічваецца каля 6000 моў і дыялектаў. А даследчыкі моў у асобных рэгіёнах Зямлі прыводзяць лічбы, якія ў суме складаюць больш за 8000 (!!!) моў і дыялектаў. Дакладную колькасць моў устанавіць немагчыма, паколькі многія мовы і дыялекты функцыянуюць толькі ў вуснай форме, акрамя таго, няма агульнапрынятых крытэрыяў, па якіх можна адрозніць мову і дыялект.

Больш за палову жыхароў нашай планеты гаворыць на адной з пяці найбольшых моў свету. Найбольшымі, або сусветнымі, традыцыйна лічацца мовы, на якіх гаворыць больш за 200 мільёнаў чалавек. Так, па-кітайску размаўляе больш за мільярд чалавек; па-англійску – каля 400 мільёнаў; па-іспанску – больш за 300 мільёнаў; хіндзі ведае каля 300 мільёнаў чалавек; носьбітаў рускай мовы налічваецца больш за 250 мільёнаў. Акрамя таго, ёсць

мовы, блізкія да сусветных, на іх гаворыць ад 100 да 200 мільёнаў. Гэта наступныя мовы: арабская, партугальская, інданэзійская, бенгалі, японская, нямецкая, французская.

Па падліках лінгвістаў, сёння 90% моў абслугоўваюць менш за 100 тысяч чалавек. Ёсць мовы, на якіх гаворыць некалькі тысяч чалавек, а таксама мовы, якія знаходзяцца на мяжы знікнення. Да прыкладу, па апошніх падліках, ёсць каля 350 моў, на кожнай з якіх гаворыць менш за 50 чалавек, а таксама вядома 46 гаворак, што маюць толькі па адным носьбіце.

Нягледзячы на такую нераўнамернасць, у свеце няма прымітыўных, недасканалых моў. Нават мовы малацывілізаваных плямёнаў уяўляюць сабой складаныя шматузроўневыя сістэмы і выконваюць самыя розныя функцыі.

Мова – гэта ўніверсальная знакавая сістэма. У лінгвістычнай літаратуры налічваецца звыш за 20 **функцый**, якія яна можа выконваць. Сярод іх асноўнымі з’яўляюцца наступныя:

➤ **камунікатыўная** (з лац. *communicatio* ‘сувязь, зносіны’): мова – найважнейшы сродак зносін; дзеля таго каб існаваць, людзі павінны дамовіцца паміж сабою пра супольныя справы, размеркаванне абавязкаў, пра вызначэнне агульных планаў; без мовы была б немагчыма ніякая сумесная дзейнасць, пачынаючы ад будаўніцтва дома і заканчваючы стварэннем андронных калайдараў;

➤ **кагнітыўная, ці пазнавальная** (з лац. *cognitio* ‘пазнанне’): мова забяспечвае магчымасць думаць і пазнаваць свет, а таксама выступае сродкам навучання; у складзе пазнавальнай функцыі вылучаюць **намінацыўную** (з лац. *nominatio* ‘называнне, найменне’) – функцыю наймення прадметаў, з’яў рэчаіснасці, дзеянняў, прымет і інш.;

➤ **акумулятыўная** (з лац. *accumulate* ‘назапашваць, збіраць’): мова дазваляе назапашваць і захоўваць веды пра аб’ектыўную рэчаіснасць; дзякуючы мове інфармацыю можна перадаваць не толькі сярод індывідаў, якія жывуць у адным грамадстве ў адзін і той самы час, але і ад пакалення да пакалення. Тэхналагічны прагрэс і развіццё навукі былі б немагчымымі без мовы;

➤ **канструктыўная** (з лац. *constructivus* ‘які служыць для пабудовы’): мова аказвае ўздзеянне на мысленне чалавека. Мова і мысленне, як даказана вучонымі, цесна ўзаемазвязаныя. Менавіта мова дазваляе аперыраваць паняццямі, будаваць мысленчыя ланцужкі, фіксаваць і аналізаваць свае думкі. Дзякуючы мове думкі становяцца зразумелымі і лагічнымі;

➤ **фатычная, ці рэгулятыўная** (з лац. *fatum* ‘выраз’): пры дапамозе мовы людзі наладжваюць і падтрымліваюць кантакты паміж сабой, уступаюць у дыялогі і завяршаюць іх, рэгулююць узаемаадносіны;

➤ **эмацыйная** (з лац. *emotio* ‘пачуццё’): пры дапамозе слоў і іншых лінгвістычных сродкаў чалавек можа выражаць разнастайныя пачуцці, эмоцыі, адносіны да сказанага ці пачутага. Гэтая функцыя можа здавацца не настолькі важнай у жыцці чалавека, як іншыя, але на самай справе яна мае вялікае значэнне. Чалавек – істота сацыяльная. Паміж людзьмі складваюцца

разнастайныя ўзаемаадносіны: сяброўскія, таварыскія, роднасныя, інтымныя і інш. Жэсты, паводзіны, міміка дазваляюць выражаць пачуцці і эмоцыі, але не так поўна і дакладна, як мова;

➤ **эстэтычная**, ці **паэтычная** (з грэч. *aisthetikos* ‘які адчувае, успрымае; пачуццёвы’): мова з’яўляецца інструментам для творчасці; гукавыя спалучэнні, рытмічная арганізацыя тэксту, адбор і спалучэнні слоў дазваляюць уздзейнічаць на пачуцці і думкі чалавека, рэгуляваць яго дзейнасць, выклікаць станоўчыя і адмоўныя эмоцыі;

➤ **этнічная** (з лац. *ethnos* ‘народнасць’): мова з’яўляецца адной з асноўных адзнак праналежнасці чалавека да той ці іншай этнагрупы, яна аб’ядноўвае людзей у нацыю. Родная мова кансалідуе народ, звязвае мінулае з сучасным і будучым, захоўвае спадчыну нацыі, перадае яе ад продкаў да нашчадкаў.

1.2. Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры беларусаў

Мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца інфармацыяй. У кожнай мове адбіваецца жыццёвы і духоўны вопыт народа. Таму мову нездарма называюць люстэркам жыцця, грамадскага і культурнага развіцця яе стваральнікаў і карыстальнікаў. У мове адлюстроўваецца жыццёвы вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі, маральна-этычныя і эстэтычныя нормы. А значыць, мова выступае спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры. Прыродныя ўмовы, геаграфія краіны, увесь ход гістарычнага развіцця, характар грамадскай думкі, навукі, мастацтва – усё адлюстроўваецца ў мове. Некаторыя вучоныя нават лічаць, што кожны народ бачыць свет праз прызму сваёй роднай мовы.

Адрозненні паміж мовамі, абумоўленыя адрозненнем культур, найбольш ярка праяўляюцца ў лексіцы. Як правіла, прадметы і з’явы, якія адыгрываюць важную ролю ў жыцці пэўнага народа, маюць больш разнастайных назваў, чым аб’екты, якія не сустракаюцца або рэдка сустракаюцца ў жыцці.

Так, прыкметнай адзнакай ландшафту Беларусі з’яўляецца балота, таму беларуская мова мае больш за 20 яго назваў: *дрыгва, дрыгвянік, багна, багнішча, алёс, тхлань, імшара, бездань* і г.д. Затое ў нашай мове зафіксавана толькі адна назва такой жывёліны, як вярблюд, у той час як у арабскай мове даследчыкамі адзначаецца каля 5000 (!!!) розных яго назваў.

У ненецкай мове існуе мноства слоў, каб апісаць любы стан снегу. Мяккі, свежы, які ляжыць на дрэвах, які хрусціць пад лыжамі – для кожнага стану ёсць назва, асобнае слова.

Некалькі дзясяткаў назваў ільду (для характарыстыкі яго стану, асаблівасцей утварэння, прызначэння і да т. п.) захоўвае эскімоская мова, а ў мове спрадвечных мараходаў і рыбакоў ірландцаў зафіксаваны дзясяткі найменняў ветру.

У мове селькупаў існуе мноства слоў для называння лесу, прычым кожнае слова па-свойму вар'іруе семантычную дамінанту. Звязана гэта з тым, што ў культуры селькупскага этнасу лес выступаў у якасці фокуснай кропкі, асноўнага арыеціра ў навакольным асяроддзі. У абазначэннях лесу ў селькупскіх дыялектах фіксуецца склад дрэў, гушчыня, аддаленасць ад дома і водных аб'ектаў і інш.

У кожнай мове ці дыялекце ёсць словы, якія не маюць аднаслоўнага адпаведніка ў пэўнай мове і перадаюцца апісальным спосабам. Гэта т. зв. *безэквівалентная лексіка*. У дачыненні да рускай мовы даследчыца Ірына Шкраба налічыла каля 900 такіх беларускіх слоў («Самабытнае слова: Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні». Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1994.). Напрыклад:

- ❖ *дзядзькаванне*, -я, н. Старый обычай беларусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи;
- ❖ *дзядзіна*, -ы, ж. Жена дяди;
- ❖ *падваліна*, -ы, ж. Бревно, на которое настилается пол;
- ❖ *балонка*, -і, ж., уст. Страница книги, журнала, газеты;
- ❖ *бяседнік*, -а, м., разм. Участник застолья, званный гость.

У працэсе развіцця моўнай сістэмы за многімі словамі замацоўваецца вобразнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Гэтыя дадатковыя (культуралагічныя) значэнні слоў часта з'яўляюцца нацыянальна зарыентаванымі.

Венгерскі мовазнаўца Ф. Пап пісаў пра розніцу ў асацыяцыях, звязаных з вобразам балота ў розных мовах. Так, у венгерскім успрыняцці, як і ў беларускім, балота звязана з гніеннем, застоем. А ў фінскай мове слова *балота* не выклікае негатыўных асацыяцый. Для фінаў балота не месца гніення, а месца захавання. Вядомы фінскі лінгвіст ў сваім дакладзе параўнаў фінскую мову з балотам, паколькі ў гэтай мове вельмі добра, не змяняючыся стагоддзямі, захоўваюцца старажытныя запазычванні.

Пра міжмоўныя адрозненні ў эмацыянальнай афарбоўцы слова цікава пісаў узбекскі пісьменнік Ц. Пулатаў: «*Сонца* па-руску – гэта зусім не тое, што *куёш* па-ўзбекску, і ўжо зусім не тое, што *афтоб* па-таджыкску. У якія адносіны – сяброўскія ці непрыязныя – чалавек уступіў з нябесным свяцілам, так іх і выразіла мова. Бо ўзбек, які жыве большую частку года пад пякучымі промнямі сонца, ніколі не скажа ласкава-памяншальна *сонейка*, гэтак жа як і ў рускага няма адчування таго, што сонца можа быць <...> варожым. Затое да месяца, гэтага начнога свяціла, што нясе прахалоду і супакаенне, узбек ставіцца зусім па-іншаму: усё прыгожае і жаданае ён называе *месяцападобным*, ды з такой інтанацыяй, што для рускага слыху гэта можа здацца па меншай меры вычварным».

Нацыянальна-культурныя асаблівасці праяўляюцца і ва ўнутранай форме слоў. Унутраная форма – гэта той літаральны сэнс, які складаецца са значэнняў марфем, што ўтвараюць слова. У розных мовах адно і тое самае значэнне можа быць прадстаўлена па-рознаму. Напрыклад, беларускае слова

запалка звязана з дзеясловам *запальваць*; рускае *спічка* матывавана словам *спіца*; нямецкае *Streichholz* паходзіць ад слоў *streichen* ‘намазваць, фарбаваць’ і *holz* ‘драўніна’.

Надзвычай ярка нацыянальная адметнасць праяўляецца і ў фразеалогіі. Напрыклад, у беларусаў *многа* – гэта *сабакі не ліжуць*, а ў рускіх – *куры не клюют*; у беларусаў з недарэк *смяюцца куры*, а ў інданэзійцаў – *кракадзілы*; у беларусаў пра непатрэбную працу казалі *у крыніцу ваду насіць*, а ў англічан – *цягаць вугаль у Ньюкасл*.

Такім чынам, культура, зафіксаваная ў мове, жыве ў пераносных значэннях слоў, унутранай форме лексічных адзінак, у фразеалагізмах, прыказках і прымаўках і інш. Бачанне і ўспрыманне свету фарміруецца ў чалавека менавіта на аснове паняццяў, якія былі замацаваныя ў мове яго продкамі. Мова не толькі адлюстроўвае тое, што ёсць у культуры, яна фарміруе культуру, развіваецца ў культуры і з’яўляецца формай выражэння і існавання нацыянальнай культуры.

1.3. Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця

Усе мовы свету групуюцца паводле паходжання і гістарычнага развіцця (моўнай роднасці). Такая класіфікацыя атрымала назву генеалагічнай. Згодна з ёй, генетычна роднасныя мовы аб’ядноўваюцца ў сем’і, а тыя ў залежнасці ад ступені блізкасці моў паміж сабой падзяляюцца на групы і падгрупы.

Моўная сям’я – вялікая суполка моў, якія ўзыходзяць да аднаго або некалькіх блізкіх старажытных дыялектаў. Вучонымі засведчана некалькі дзясяткаў моўных сем’яў: індаеўрапейская, фіна-ўгорская, цюркская, мангольская, кітайска-тыбецкая і інш. Самай вялікай ў свеце з’яўляецца індаеўрапейская сям’я: яе мовы распаўсюджаны на ўсіх кантынентах, амаль кожны другі жыхар нашай планеты карыстаецца менавіта адной з індаеўрапейскіх моў. Да гэтай вялікай сям’і адносіцца і беларуская мова. У спадчыну ад індаеўрапейскага мінулага беларуская мова захавала, напрыклад, словы *дзень, месяц, ноч, вада, неба, снег, маці, брат, сястра, вока, вуха, нос*.

Моўныя сем’і распадаюцца на групы. Індаеўрапейская моўная сям’я складаецца з шаснаццаці груп (індыйская, іранская, балтыйская, германская, раманская, кельцкая і інш.), акрамя таго, у яе ўваходзяць і некаторыя асобныя мовы. На еўрапейскім кантыненте самую вялікую па колькасці носьбітаў і па тэрыторыі распаўсюджання групу складаюць славянскія мовы. Ва ўсім свеце славян налічваецца каля 300 мільёнаў. Да моў славянскай групы адносіцца і беларуская.

Славянская група ў сваю чаргу распадаецца на тры падгрупы: *усходнеславянскую* (беларуская, руская, украінская мовы); *заходнеславянскую* (польская, чэшская, славацкая, сербалужыцкая (верхне- і ніжне-), а таксама мёртвая палабская); *паўднёvasлавянскую* (балгарская, славенская, македонская, сербская і харвацкая (некаторыя вучоныя лічаць,

што ў сербай і харватаў адна мова – сербскахарвацкая) і мёртвая стараславянская).

Па колькасці асоб, якія карыстаюцца славянскімі мовамі, славяне размяркоўваюцца ў наступнай паслядоўнасці: рускія (каля 150 млн.), украінцы (каля 40 млн.), палякі (каля 38 млн.), сербы і харваты (17 млн.), чэхі (10 млн.), беларусы (каля 9 млн.), балгары (каля 8 млн.), славакі (5 млн.), славенцы (2 млн.), македонцы (1,5 млн.), лужыцкія сербы (0,1 млн.).

Вынік агульнага гістарычнага развіцця – падабенства славянскіх моў. Славяне розных моўных падгруп могуць зносіцца паміж сабой на сваіх мовах і разумець адзін аднаго.

Беларуская мова – адна з высокаразвітых нацыянальных моў народаў свету. Яе карані ідуць у далёкую старажытнасць. Вучоныя вылучаюць наступныя асноўныя этапы яе развіцця:

1) *індаеўрапейскі* (? – III тысячагоддзе д. н. э.): у гэты час існавала т. зв. індаеўрапейская мова, на якой гаварылі ўсе старажытныя насельнікі Індыі і Еўропы;

2) *агульнаславянскі* (III тысячагоддзе д. н. э. – V–VI стст. н. э.): гэты перыяд звязаны з існаваннем агульнаславянскай мовы, на якой гаварылі славянскія плямёны, што жылі на тэрыторыі ад Дуная і Одэра да Дона і Верхняй Волгі;

3) *агульнаўсходнеславянскі* (VI – XIII стст. н. э.): прыкладна ў VI–VII стст. н. э. з агульнаславянскай мовы выдзелілася агульна-ўсходнеславянская мова (яе яшчэ называюць старажытнарускай). Гэтая мова была дзяржаўнай у Кіеўскай Русі. У канцы X ст. з’явіліся пісьмовыя тэксты, напісаныя на гэтай мове (яны ўяўлялі сабой па сутнасці старажытнарускія зводкі, або рэдакцыі, стараславянскіх біблейскіх тэкстаў, перакладзеных з грэчаскай мовы). Пазней менавіта з агульнаўсходнеславянскай мовы развіліся беларуская, руская і ўкраінская мовы;

4) *уласнабеларускі* (пачынаючы з XIV ст. да нашага часу): пасля распаду Кіеўскай Русі пачалі складацца асобныя народнасці са сваімі мовамі. Вучоныя лічаць, што старажытная беларуская мова (мова беларускай народнасці) сфарміравалася ў XIV–XVI стст.

Старабеларуская мова пачала складацца ва ўмовах феадальнай раздробленасці на аснове тых дыялектных асаблівасцей, якімі адрозніваліся гаворкі былых усходнеславянскіх плямёнаў – дрыгавічоў, радзімічаў, заходніх крывічоў. У гэты час вызначаюцца найважнейшыя фанетычныя рысы беларускай мовы: прыдыхальны *г* [h] замест выбухнога *г* [g], зычны *ў* з былога *в* (кривда – крывіда), спецыфічныя чаргаванні (*глотка* – *глытаць*, *кроў* – *кывавы*, *блеск* (бляск) – *бліскавіца*). Пазней, з XII – XIV стст., пачынаецца ўтварэнне мяккіх *дз’*, *ц’* (*дзіця*, *людзі*), зацвярдзенне *р* (*Дрыса*, *рабіна*), узнікненне падоўжаных зычных (*зелле*, *каменне*, *жыццё*).

Беларуская народнасць і яе мова сфарміраваліся ў XIV – XVI стст. у складзе Вялікага Княства Літоўскага, у якім знаходзіліся землі сучаснай Беларусі пасля таго, як паўночна-ўсходнія і паўднёвыя землі былой Кіеўскай

Русі трапілі пад уладу татара-манголаў. Тагачасная беларуская мова ўжо выразна адрознівалася і ад усходнеславянскай мовы, якая была яе асновай, і ад іншых старажытных славянскіх моў.

Вызначальным этапам у развіцці старабеларускай мовы з'яўляецца перыяд **XV – XVI стст.** У гэты час беларуская мова з'яўлялася сродкам міжэтнічных зносін у Вялікім Княстве Літоўскім, выконвала функцыі дзяржаўнай мовы. На ёй пісалі ўрадавыя пастановы, акты, граматы, вялася дыпламатычная перапіска, афармляліся справы ў земскіх і гарадскіх судах. Асноўнымі цэнтрамі свецкай дзелавай пісьменнасці былі дзяржаўныя, прыватнафеадальныя і гарадскія (магістрацкія) канцылярыі. Асаблівае значэнне мела вялікакняжацкая канцылярыя, дзе афармляліся найважнейшыя акты, прывілеі, дэкрэты. Беларускай мовай карысталіся і ў асноўных жанрах свецкай літаратуры, найперш у летапісах і хроніках, якія адлюстроўвалі грамадска-палітычнае становішча розных слаёў насельніцтва. Да нас дайшлі мастацкія творы таго перыяду: вершы Сімяона Полацкага, Андрэя Рымшы, «Ліст да Абуховіча», «Прамова Мялешкі» і інш.

На беларускай мове ўпершыню на славянскім усходзе пачаў кнігадрукаванне выдатны асветнік Францыск Скарына, традыцыі якога прадоўжылі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Пётр Мсціславец, браты Мамонічы і інш. У развіцці асветы значную ролю адыгралі друкарні ў Нясвіжы, Цяпіне, Заблудаве, а таксама Брэсцкі друкарскі двор. Выдатным культурным помнікам таго часу з'яўляецца выдадзены ў 1588 г. «Статут Вялікага Княства Літоўскага», які доўгі час заставаўся адзіным зборам законаў у Еўропе.

Пашырэнне грамадскіх і культурных функцый беларускай мовы ўзбагачала яе, удасканальвала граматычную структуру, павялічвала лексічны запас. Але пасля таго, як Вялікае Княства Літоўскае аб'ядналася з Польскім каралеўствам (Люблінская унія 1569 г.) і ўтварылася Рэч Паспалітая, сфера ўжывання беларускай мовы пачала паступова звужацца. У **1696 г.** польскі сейм выдаў закон, паводле якога дзяржаўнай мовай на беларускіх землях стала польская. Мова беларускай народнасці засталася бытаваць пераважна ў вуснай форме. На ёй размаўляў просты народ, ствараўся фальклор.

У канцы XVIII ст. беларускія землі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай аказаліся ў складзе Расійскай імперыі і паскорылася фарміраванне беларускай нацыі і нацыянальнай мовы. На народна-дыялектнай аснове фарміруецца **новая літаратурная мова беларусаў**, з'яўляюцца творы разнастайных жанраў і стыляў: паэмы «Тарас на Парнасе» і «Энеіда наываварат», камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча, вершы і паэмы Ф. Багушэвіча, публіцыстычныя адозвы К. Каліноўскага і інш.

Станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы адбывалася ва ўмовах сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту, калі царскія ўлады забаранялі выкарыстанне роднай мовы ў дзяржаўных установах і школах. Указам **1840 г.** забаранялася само слова «Беларусь», а пасля задушэння паўстання **1863 г.** не дазвалялася выданне кніг на беларускай мове. Распаўсюджвалася

нелегальная літаратура, выдадзеная за мяжой.

Пасля рэвалюцыйных падзей **1905 г.** сітуацыя змянілася: з'явілася не толькі легальная літаратура, але і перыядычныя выданні «Наша ніва», «Наша доля», «Гоман», «Лучынка», «Раніца» і інш. Вакол выданняў і выдавецтваў групаваліся творчыя сілы Беларусі, загучала беларускае слова ў творах Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, Цёткі, З. Бядулі, Ядвігіна Ш. і інш.

Асабліва спрыяльныя ўмовы склаліся для беларускай мовы ў **20 - я гг. XX ст.**, калі беларуская мова стала дзяржаўнай, калі яна стала мовай навукі, прававодства, на ёй працавалі школы, тэхнікумы, ВНУ, удасканаліваліся нормы беларускай мовы, узбагачаўся яе слоўніковы запас, актывізавалася навуковае даследаванне моўных працэсаў (Я. Карскі, Б. Тарашкевіч), уніфікаваўся беларускі правапіс, што было замацавана рэформай 1933 г.

У **30-я гады XX ст.** функцыянаванне нацыянальнай мовы зноў звужаецца, што адразу праяўляецца ў сферы навучання. У 1938 г. выходзіць пастанова «Аб абавязковым вывучэнні ў школах рускай мовы», паступова наша мова выцясяецца з розных сфер грамадскага жыцця.

У **1930 – 1980 гг.** на Беларусі ролю дзяржаўнай фактычна выконвала руская мова, якая дамінавала ў адукацыі, публіцыстыцы, прававодстве, адміністрацыйным і вытворчым жыцці краіны. Але ў складаных умовах XX ст. імкліва праявіла сябе і рэалізавала свой творчы патэнцыял беларуская літаратура: паэзія (М. Чарот, П. Броўка, П. Глебка, М. Танк, П. Панчанка, А. Куляшоў, Л. Геніюш, Н. Гілевіч, Р. Барадулін і інш.), проза (Ц. Гартны, К. Чорны, М. Гарэцкі, М. Зарэцкі, М. Лынькоў, Я. Брыль, І. Мележ, У. Караткевіч, В. Быкаў, І. Шамякін, У. Арлоў і інш.), драматургія (У. Галубок, К. Крапіва, А. Макаёнак, А. Петрашкевіч, А. Дудараў і інш.).

У **1990 г.** быў прыняты закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога мова карэннай нацыі становілася дзяржаўнай. Аднак пасля правядзення першага агульнарэспубліканскага рэферэндуму 14 мая 1995 г. на Беларусі афіцыйна было замацавана двухмоўе, бо статус дзяржаўнай разам з беларускай атрымала руская мова.

2. ПАНЯЦЦЕ ПРА ЛЕКСІКУ.

КЛАСІФІКАЦЫЯ ЛЕКСІЧНЫХ СРОДКАЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Лексіка (з грэч. *lexikos* ‘слова’, ‘слоўніковы’) – сукупнасць слоў пэўнай мовы, яе слоўніковы запас (лексіка беларускай мовы), пэўныя пласты слоўнікавага складу мовы (прафесійная лексіка, кніжная лексіка, гутарковая лексіка), а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў мове пэўнага твора (лексіка рамана «Людзі на балоце») ці ў творах асобнага пісьменніка (лексіка Янкі Сіпакова).

Добра вядома, што слоўніковы склад розных моў неаднолькавы. Лексікон цывілізаванага чалавека можа ў дзясяткі разоў перавышаць слоўніковы запас прадстаўніка якога-небудзь дзікага племені. Таксама зразумела, што нават у межах адной і той самай мовы ў розных носьбітаў

слоўнікавы склад істотна адрозніваецца (параўнаем лексікон дзіцяці і дарослага, дворніка і акадэміка). Як падлічылі вучоныя, большасць адукаваных еўрапейцаў актыўна выкарыстоўвае 8–10 тысяч слоў, пасіўна – каля 50 тысяч.

Як правіла, вялікі слоўнікавы запас – праява запasu ведаў, інтэлектуальнай перавагі. Да прыкладу, актыўны лексічны запас У. Шэкспіра – 21 тысяча слоў. Абсалютны індывідуальны рэкорд актыўнага слоўніка ўсіх часоў зафіксаваны ў А. С. Пушкіна – 24 тысячы слоў (гл. «Словарь языка Пушкина» в 4-х томах; 1956–1961).

Колькасць слоў у сучасных развітых мовах дасягае соцень тысяч. Так, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» (1977 – 1984) каля 97 000 слоў, у «Вялікім Акадэмічным слоўніку рускай мовы» (1970) налічваецца 131 257 слоў. Відавочна, што лічбы гэтыя вельмі прыблізныя: па-першае, у названыя слоўнікі не ўвайшлі многія дыялектныя словы, спецыяльныя тэрміны, устарэлыя словы і наватворы; па-другое, за час, які прайшоў ад выдання згаданых лексікаграфічных прац, у мову прыйшло мноства новых слоў.

2.1. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання

Лексіка беларускай мовы развівалася і ўзбагачалася на працягу многіх стагоддзяў. Паводле паходжання яна падзяляецца на дзве групы: спрадвечна беларуская і лексіка іншамовнага паходжання.

У **спрадвечна беларускую лексіку** ўваходзяць словы, якімі карысталіся носьбіты беларускай мовы здаўна, спрадвечу. У гэтую групу ўваходзяць агульнаіндаеўрапейскія, агульнаславянскія, агульнаўсходнеславянскія і ўласнабеларускія словы.

Агульнаіндаеўрапейскія словы ўзніклі да 3–2 тыс. да н.э., яны складаюць самы старажытны пласт беларускай лексікі. Напрыклад: *мама, дачка, сын, сястра, брат, зуб, нага, нос, бяроза, карова, дом, гара, соль, дзень, ноч*.

Агульнаславянскія словы існавалі ў мове старажытных славян да VI – VII ст., перайшлі ў спадчыну да ўсходніх і паўднёвых славянскіх плямён і цяпер ужываюцца ў большасці сучасных славянскіх моў. Гэта назвы асоб: *дзед, кум, дзіця*; частак цела: *глотка, калена, валасы*; свойскіх жывёл: *авечка, бык, кабан, кабыла, конь, каза*; дзікіх звяроў: *воўк, ліса, заяц*; птушак: *бусел, галка, варона*; раслін: *асака, бяроза, ліна*; адзення, абутку: *кабат (безрукаўка), кашуля*; адцягненых паняццяў і з’яў прыроды: *заўтра, імгла, агонь*; дзеянняў, стану: *ісці, гаварыць, маўчаць*.

Агульнаўсходнеславянскія словы ўзніклі ўжо ў мове ўсходніх славян у VI – XIV ст. і з’яўляюцца агульнымі для беларусаў, рускіх і ўкраінцаў, але не ўжываюцца ў мове заходніх і паўднёвых славян: *галка, вярхоўка, зоркі, кіпяціць, сягоння, пасля, цяпер, валачобнік, блёкат, бугор, засень, бязь, вулка, загана* і інш.

Уласнабеларускія словы пачалі ўзнікаць з XIII – XIV ст. у перыяд

самастойнага існавання беларускай мовы на базе мясцовых гаворак, а таксама ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў: *адсюль, адтуль, адпаведны, адтуліна, амаль, апошні, апрануць, каліва, спадчына, вадзянік, ільнішча, чарніцы, векапомны, красамоўства, спаконвечны* і інш. Уласнабеларускія словы складаюць самабытнасць і непаўторнасць беларускай мовы.

Запазычаная лексіка (лексіка іншамоўнага паходжання) – гэта вынік эканамічных, палітычных і культурных сувязей з іншымі народамі. Лінгвістычнае запазычанне заўсёды было нармальнай функцыяй лінгвістычнага жыцця любой мовы. Гэта даволі працяглы моўны працэс, вынікам якога з’яўляецца паступовае засваенне слоў і структурных элементаў адной мовы іншай. Апраўданае выкарыстанне слоў іншамоўнага паходжання, правільнае іх асваенне не толькі не парушае нацыянальнай самабытнасці беларускай мовы, але і ўзбагачае яе лексічную сістэму.

Неабходна адрозніваць два тыпы запазычанняў:

1) з блізкароднасных славянскіх моў: **русізмы** – *аплот, аказаць, бальшавік, дэкабрыст, саратнік, подзвіг*; **украінізмы** – *боршч, журыца, чупрына, слодыч, галушка*; **паланізмы** – *маёнтак, навідла, кепскі, рыдлёўка, пагарда*; **стараславянізмы** – *храм, блага, шлем, ад*;

2) з неславянскіх моў: **грэцызмы** – *акіян, этап, эпоха, дэмакрат, бібліятэка, графіка*; **лацінізмы** – *акварыум, агітатар, мемуар, авіятар*; **германізмы** – *штык, шпіль*; **галіцызмы** (з французскай мовы) – *суфлёр, пляж, сурвэтка*; **англіцызмы** – *бізнес, футбол, боўлінг* і інш.

Запазычаная лексіка мае фанетычныя і марфалагічныя прыметы.

Да **фанетычных прымет** адносяцца наступныя:

1) наяўнасць гука [ф], якога не было ў славянскіх мовах: *форма, фабрыка, фронт*;

2) гукі [о], [э] ў пачатку слоў: *опера, опытка* (у спрадвечна беларускіх словах тут узнік прыстаўны [в]: *вокны, возера*); *этыка, эканоміка*;

3) наяўнасць спалучэнняў галосных у корані: *сілуэт, прэзідыум*;

4) спалучэнне гукаў [г], [к], [х] з ётавымі: *гектар, герой, Гётэ* (у спрадвечна беларускіх словах назіраецца чаргаванне заднеязычных са свісцячымі: *нага – на назе, страх – на страсе*);

5) спалучэнне губных гукаў [б], [п], [м], [в], [ф] з ю: *камюніке, бюро, вестыбюль* (у спрадвечна беларускіх словах тут узнік эпентэтычны [л’]: *любіць – люблю*);

6) спалучэнні *пс, кс, шт, ршт*: *псіхалогія, лексікалогія, сінтаксіс, штаб, варштат*;

7) цвёрдыя [д], [т] перад галоснымі [ы], [э]: *дырыжор, дэлегат, тыраж, тэлефон*;

8) спалучэнні двух галосных у корані: *аул, ідэал, дуэт, гуаш*.

Яскравымі **марфалагічнымі прыметамі** запазычанай лексікі з’яўляюцца:

1) шматлікія запазычаныя карані *фота–, мота–, аква–, графа–, геа–*,

заа– і інш.: *фатаграфія, мотакрос, акварыум, графаман, геалогія, заапарк*;

2) прыстаўкі *а–, анты–, архі–, контр–, інтэр–, рэ–, дыс–, аван– і інш.*: *алагічны, антыкарупцыйны, контррэвалюцыйны, інтэрактыўны, рэгрэсіўны, дысбаланс, авантурыст*;

3) суфіксы (некаторыя з іх не ўспрымаюцца як суфіксы) *–іс, –ос, –ас, –іск, –ум, –ус, –ізм, –іст і інш.*: *базіс, космас, абеліск, пленум, прэзідыум, радыус, сацыялізм, фларыст*;

4) фіналі назоўнікаў *–ый, –ій, –ыя, –ія*: *сцэнарыі, санаторый, станцыя, армія*.

2.2. Актыўная і пасіўная лексіка сучаснай беларускай мовы

Лексіка ўвесь час змяняецца з развіццём грамадства, навукі і тэхнікі, вытворчасці, культуры. Для абазначэння новых прадметаў, матэрыялаў, рэчываў, працэсаў, дзеянняў узнікаюць новыя словы або вядомыя словы набываюць новыя значэнні, напрыклад: *відэатэлефон, дэльтаплан, касмадром, кібернетыка, палімеры, стэрэаскапічны фільм*.

Некаторыя словы набываюць адценне ўстарэласці, пачынаюць рэдка ўжывацца ў агульнанароднай мове і пераходзяць у пасіўны слоўнік запас. Так, словы *асадка* ‘ручка’, *атрамант* ‘чарніла’ былі агульнаўжывальнымі ў 20-я гг. XX ст., пазней яны перайшлі ў пасіўны слоўнік і замяніліся новымі словамі-сінонімамі.

Паводле ступені ўжывальнасці лексіка падзяляецца на актыўную і пасіўную. Пераважная большасць слоў беларускай мовы адносіцца да **актыўнай лексікі**. Гэта словы агульнавядомыя, шырокаўжывальныя: *акно, газета, доўга, просты, свой, смяцца, чужы, чытаць і інш.* **Пасіўную лексіку** складаюць словы рэдкаўжывальныя, што маюць адценне ўстарэласці або навізны. Такія словы не ўжываюцца штодзённа, хоць і зразумелыя для нас.

Устарэлыя словы ў сваю чаргу падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы. **Гістарызмы** – гэта назвы прадметаў і з’яў, якія зніклі ў сувязі са зменамі ў грамадскім жыцці, культуры, навуцы: *аканом, баярын, валасная ўправа, ваявода, жандар, парабак, стралец*. **Архаізмы** – гэта ўстарэлыя назвы прадметаў і з’яў, якія існуюць і ў наш час, але называюцца новымі словамі: *бортнік – пчаляр, вакацыі – канікулы, гута – шклозавод, дзіда – піка, мыта – пошліна, нарком – міністр, пракламацыі – лістоўкі, скрыжалі – законы*.

Гістарызмы выкарыстоўваюцца і як нейтральныя словы (у навуковых працах па гісторыі, этнаграфіі, археалогіі), і як стылявы сродак у творах мастацкай літаратуры для перадачы каларыту адпаведнай эпохі, раскрыцця характару героя, адлюстравання асаблівасцей мовы: *Прывяла гусяра з яго ніўных сяліб дворня князева ў хорам багаты, пасадзілі на ганку між клёнаў і ліп, на цагляным парозе магната (Я. Купала); Узяў дзядзька Марцін грошы, пайшоў у лясніцтва і купіў асігнату на сажань дроў (Я. Колас)*.

Неалагізмы – гэта словы ці значэнні вядомых слоў, якія служаць

назвамі новых прадметаў ці з'яў і не страцілі адцення навізны: *вададром, снегаход, луніт, галаграфія, тэрмавізар*. Дзякуючы навізне і нязвыкласці неалагізмы спачатку ўваходзяць у пасіўны слоўнік, але, замацаваўшыся ў мове, стаўшы шырока вядомымі, часта ўжывальнымі, яны пераходзяць у актыўную лексіку. Так, сталі словамі актыўнай лексікі неалагізмы 20–30-х гг. XX ст.: *камбайн, механізацыя, пяцігодка, саўгас, трактар*. Асобныя з неалагізмаў таго часу перайшлі ў разрад устарэлых слоў: *стаханавец, рэўком, камісар, нарком, нэп, харчразвѣрстка*.

Ад неалагізмаў трэба адрозніваць **наватворы** асобных пісьменнікаў – т. зв. індывідуальна-стылістычныя неалагізмы. Яны ствараюцца пісьменнікамі, паэтамі з пэўнай стылявой мэтай, не выходзяць за рамкі мастацкага твора і не ўваходзяць у агульнанародную мову. Іх значэнне можна высветліць толькі ў кантэксце: *Зямлю цалуе неба сінь сваім чырвоным сонцатварам (М. Чарот); Хутка вус гарбуз закруціць. На ярыслонку ў духаце галаву замятаруціць (Р. Барадулін)*.

2.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання падзяляецца на агульнаўжывальную і лексіку абмежаванага ўжывання.

Агульнаўжывальную лексіку складаюць словы, што бытуюць на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Яны ўласцівы ўсім стылям беларускай мовы: *брат, сястра, год, раніца, возера, чырвоны, сіні, чытаць* і інш. Гэта агульнанародныя словы, зразумелыя ўсім людзям.

Лексіку абмежаванага ўжывання складаюць словы малавядомыя ці наогул невядомыя многім людзям, бо іх ужыванне абмежавана мясцовай гаворкай (дыялектная лексіка), пэўным прафесійным (спецыяльная лексіка) ці сацыяльным (жаргонная лексіка) асяроддзем.

Дыялектную лексіку складаюць словы, ужыванне якіх абмежавана пэўнай тэрыторыяй, гэта словы мясцовых гаворак (дыялектызмы). Так, у паўднёва-заходніх беларускіх гаворках ужываюцца словы: *ахайваць* 'мыць, прыбіраць', *змануць* 'прывыкнуць', *савяк* 'падбярозавік', *мадэда* 'модніца' і інш. У творах мастацкай літаратуры пісьменнікі выкарыстоўваюць дыялектызмы з мэтай стварэння мастацкага вобраза, для характарыстыкі дзейных асоб, перадачы моўнага каларыту мясцовасці, у якой адбываецца дзеянне: *Усё ў хаце аблазіў Харбін, варыўню перавярнуў уверх дном – не знайшоў (І. Пташнікаў)*.

Спецыяльную лексіку складаюць словы, што ўжываюцца людзьмі пэўнай спецыяльнасці, прадстаўнікамі розных галін навукі. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца тэрміны, наменклатурныя назвы і прафесіяналізмы.

Тэрмін – гэта афіцыйна ўзаконенае слова, якое дакладна абазначае навуковае, тэхнічнае, сельскагаспадарчае, эканамічнае і іншыя паняцці: *аўтаген* (тэхн.), *ваўказуб* (заал.), *газаасветны* (фіз.), *унутрыклетачны* (біял.).

Словы-тэрміны падаюцца ў спецыяльных тэрміналагічных даведніках па асобных галінах ведаў, а таксама ў слоўніках.

Наменклатурныя назвы (номены) – гэта словы, якія абазначаюць прыватныя праяўленні абстрактных паняццяў, выражаных тэрмінамі. Напрыклад, у інфарматыцы існуе паняцце, выражанае тэрмінам *мова праграмавання*. Разам з тым ёсць больш за 2,5 тысячы канкрэтных моў праграмавання, назвы якіх разглядаюцца як номены: *АПЛ, джава, дэлфі, фартран, паскаль* і інш. У хіміі існуе паняцце, выражанае тэрмінам *хімічны элемент*, найменні ж канкрэтных хімічных элементаў (*кісларод, вадарод, жалеза, сера, натрый, калій* і інш.) – гэта номены.

Прафесіяналізмы – гэта паўафіцыйныя словы, якія ўжываюцца ў мове прадстаўнікоў розных прафесій, спецыяльнасцей, прычым бытуюць звычайна ў вусным, жывым маўленні, не становяцца агульнапрынятымі тэрмінамі, не фіксуюцца тэрміналагічнымі слоўнікамі, ім уласціва высокая ступень эмацыянальнасці, вобразнасці. Па сутнасці прафесіяналізмы – гэта слэнгавыя словы, якімі замяняюць прызнаныя тэрміны або наменклатуру.

У наш час прафесіяналізмы трывала замацаваліся ў сферы інфарматыкі, вылічальнай тэхнікі, праграмавання. У параўнанні з тэрмінамі ім уласцівы большая кампактнасць і сцісласць выражэння, а таксама здольнасць перадаваць іранічна-жартаўлівыя адносіны. Так, тэрміну *мыш* адпавядаюць прафесіяналізмы *маўс, грызун, крыса*; аперацыйная сістэма *Віндаўз* можа называцца *віндзюк, вокны, форткі*; *электронная поштовая скрыня* называецца *мыльніцай, кампакт-дыск – бліном, інтэрнэт-сэрвіс «Youtube» – цюбікам*.

Жаргон – мова людзей, аб’яднаных сацыяльнымі, прафесійнымі, бытавымі інтарэсамі, якою яны карыстаюцца замест агульнанародных слоў. Існуюць асобныя жаргонныя словы вучняў, студэнтаў, салдат, матросаў, карцёжнікаў: *кол, пара, зубрыць, зубрылка, зрэзаца, салага, хвост, стыпуха, коры, бабкі, лох*. Жаргонныя словы засмечваюць літаратурную мову, робяць яе непрыгожай, малазразумелай, а таму не маюць права на існаванне ў ёй. Жарганізмы зрэдку выкарыстоўваюцца пісьменнікамі ў творах мастацкай літаратуры для характарыстыкі пэўных асоб і таго асяроддзя, у якім яны знаходзяцца: *Я мог са сваім дзетdomам эвакуіравацца з Бабруйска. А пахан на маёй дарозе стаяў. У яго думка сесці на маліну (В. Карамазаў)*.

Разнавіднасцю жаргона з’яўляецца **арго** – засакрэчаная мова дэкласаваных элементаў (злодзеяў, жабракоў). У адрозненне ад жаргона, арго не ўтварае самастойнай сістэмы, а найчасцей зводзіцца да своеасаблівага словакарыстання ў межах асобнай мовы. Як спецыяльны від мовы арго не з’яўляецца шырока распаўсюджаным, хаця быў даволі ўжывальным на Беларусі ў XIX ст. і існаваў праз шматлікія варыянты ў дачыненні да жабракоў, краўцоў, шапавалаў і г. д.

3. БЕЛАРУСКАЯ НАВУКОВАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ І ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ ЛЕКСІКАГРАФІЯ

3.1. Спецыфічныя асаблівасці тэрмінаў. Паняцце тэрміналогіі. Слова і словазлучэнне ў ролі тэрміна

Тэрмін – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, створанае (прынятае, запазычанае) для дакладнага выражэння спецыяльных паняццяў і абазначэння спецыяльных прадметаў (напрыклад, *метабалізм* – ‘сукупнасць хімічных і фізічных працэсаў, якія забяспечваюць існаванне і ўзнаўленне клеткі’; *дэбітор* – ‘юрыдычная ці фізічная асоба, што мае запазычанасць перад якім-небудзь прадпрыемствам, арганізацыяй або ўстановай’; *аб’ектны файл* – ‘выхадны файл транслятара, які змяшчае адзін ці некалькі аб’ектных модуляў’).

Тэрміны адрозніваюцца ад агульнаўжывальных слоў цэлым шэрагам асаблівасцей, сярод якіх асноўнымі выступаюць наступныя:

1) **наяўнасць дэфініцыі** (строгая акрэсленасць значэння): сутнасць тэрміна павінна быць вызначана, а не растлумачана, як значэнне звычайнага слова; тэрмін павінен мець дакладныя межы пры абазначэнні навуковых рэалій. Напрыклад, у мікрабіялогіі тэрмін *мініклеткі* абазначае ‘клеткі, у якіх няма храмасомнай ДНК’;

2) **адназначнасць**: кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце. Аднак гэтае патрабаванне да тэрмінаў не заўсёды вытрымліваецца, і многазначнасць ў тэрміналогіі ўсё-такі сустракаецца (эканамічны тэрмін *валюта* ўжываецца з наступнымі значэннямі: 1) ‘грашовая адзінка краіны’, 2) ‘тып грашовай сістэмы’, 3) ‘грошы замежных краін, якімі карыстаюцца ў міжнародных разліках’);

3) **адсутнасць сінонімаў і варыянтаў**: тэрмін і абазначанае ім паняцце павінны адназначна суадносіцца паміж сабою; наяўнасць сінонімаў (у тэрміналогіі гэта, як правіла, лексічныя дублеты) і варыянтаў не спрыяе стабільнасці тэрміналогіі і, як правіла, сведчыць пра неўнармаванасць тэрміналагічнай сістэмы (напрыклад, паралельна ўжываюцца тэрміны-дублеты *натуральны газ* – *штучны газ*, *тлушчавая кіслата* – *тлустая кіслата*, *філігрань* – *вадзяны знак*, *прэфікс* – *прыстаўка*, *унутрычэраўнае развіццё* – *унутрыван-тробнае развіццё* і тэрміны-варыянты *адыманне* – *адніманне*, *арбітражор* – *арбітражыст*, *аўкцыянер* – *аўкцыяніст*);

4) **адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі і вобразнасці**: у ідэале тэрміны павінны толькі называць спецыяльныя паняцці, не даючы ім станоўчай ці адмоўнай характарыстыкі; тэрміны, якія ўзнікаюць на аснове вобразнага пераасэнсавання агульнавядомага паняцця, як вобразныя сродкі не ўспрымаюцца: *рукаў* (ракі), *поле* (электрычнае), *плячо* (сілы) і пад.

Акрамя пералічаных асаблівасцей, у сучасных лінгвістычных даследаваннях адзначаюцца такія адметнасці тэрміналагічнай лексікі, як кампактнасць, незалежнасць ад кантэксту, сістэмнасць, дэрывацыйнасць,

інфармацыйнасць і інш.

Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў мовы ў цэлым або пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, а таксама навуковая дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем тэрмінаў і прынцыпаў арганізацыі тэрміналагічных сістэм.

Тэрміналогія ўключае агульнанавуковыя, міжнавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны.

Агульнанавуковыя тэрміны – важны кампанент лексікі навуковага стылю. Такія словы-тэрміны зразумелыя і неспецыялістам: *актуальнасць, мэтазгоднасць, дэталізацыя, элемент, працэс, эквівалент*. **Міжнавуковыя тэрміны** – гэта найменні базавых паняццяў, агульных для пэўнага комплексу навук: *злучэнне* (тэхн., хім.), *кампанент* (хім., фіз., лінгв.), *канцэнтрацыя* (грам-паліт., эканам., псіхал.). **Вузкасפעцыяльныя тэрміны** выражаюць сістэму паняццяў пэўнай галіны ведаў, большасць з такіх тэрмінаў не выходзяць за межы вузкапрафесійных зносін (лінгвістычныя тэрміны, хімічныя тэрміны, матэматычныя тэрміны і інш.): *гарнітура, петыт, нанпарэль* (паліграф.), *дэпазіт, дэнамінал, дэбет* (эканам.), *ядро атама, флюэнты, эффект Покельса* (фіз.) і г. д.

Да ліку традыцыйна вылучаемых структурных тыпаў тэрміналагічных назваў адносяць **тэрміны-словы** (невыводныя і выводныя, простыя, складаныя, абрэвіятуры) і **тэрміны-словазлучэнні**. Многаслоўныя тэрміны (двух-, трох-, чатырохслоўныя) могуць быць пабудаваныя па розных мадэлях, найбольш пашыраныя з якіх наступныя:

❖ **назоўнік+назоўнік**: *бурэнне на нафту, рынак еўравалют, вільготнасць паветра, аберацыя святла, ліцэнзія на імпорт,*

❖ **назоўнік+прыметнік**: *валютны рынак, вылічальная тэхніка, тарфяны залеж, акцэптаваны рахунак, кантрольная лічба,*

❖ **назоўнік+назоўнік+назоўнік**: *рынак сродкаў вытворчасці, абклейка спіна блоку, макетаваанне спуска палосаў,*

❖ **назоўнік+прыметнік+назоўнік**: *рынак пазыковых капіталаў, каэфіцыент працоўнага ўдзелу, вільготнасць фармовачнай сумесі, адбітак на бромсрэбнай фотапаперы,*

❖ **назоўнік+прыметнік+прыметнік**: *кіраванне лікавае праграмае, суглінак лёгка пылаваты, адбітак рэкламны спробны, цана рэкамендаваная раздробная,*

❖ **назоўнік+назоўнік+назоўнік+назоўнік**: *сістэма кіравання базами даных, узнагароджанне па выніках работы за год, метады вызначэння (усталявання, выяўлення) паказчыкаў якасці і інш.*

У лінгвістычнай літаратуры для наймення многаслоўных тэрмінаў выкарыстоўваюцца наступныя сінанімічныя назвы: *комплексныя тэрміны, састаўныя тэрміны, полікампанентныя тэрміны, тэрміны-словазлучэнні*.

У склад тэрміналагічнага спалучэння побач са слоўнымі знакамі могуць уваходзіць сімвалы (літары, лічбы, графічныя знакі), такія структурныя ўтварэнні трактуюцца лінгвістамі як **тэрміны-сімвалы**: *уран-*

235, £-часціцы, П-падобная кампазіцыя будаўніцтва, x²-размеркаванне, E-хваля.

3.2. Асаблівасці словаўтварэння беларускай тэрміналогіі (прадуктыўныя спосабы і сродкі)

Словаўтварэнне – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца структура вытворных слоў, шляхі і сродкі ўтварэння новых лексічных адзінак, апісваецца іх сістэма. Тэрмінам «словаўтварэнне» называюць і сам працэс утварэння новых слоў адпаведнымі спосабамі.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове даследчыкамі звычайна вылучаюцца наступныя спосабы ўтварэння **аднаслоўных** тэрмінаў: марфалагічны, лексіка-семантычны, марфолога-сінтаксічны, уласналексічны. Для **мнагаслоўных** тэрмінаў уласціва камбінаванне кампанентаў у адпаведнасці з разнастайнымі канструкцыямі і мадэлямі, што ў лінгвістыцы трактуецца як сінтаксічны спосаб ўтварэння тэрмінаў.

Найбольш прадуктыўным спосабам з’яўляецца **марфалагічны**, пры якім новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем. У залежнасці ад таго, пры дапамозе якіх афіксаў утвараюцца новыя словы, у марфалагічным словаўтварэнні выдзяляюцца наступныя найбольш прадуктыўныя падтыпы:

1) **суфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы суфікса): *распараджэнне, ліквіднасць, верыфікацыя, кансультант, паглынальнік*;

2) **нульсуфіксальны, ці бязафіксны** (пры ўтварэнні новых слоў выкарыстоўваюцца матэрыяльна нявыражаныя афіксы): *адвал, набор, прыпад, прышчэп, ціск*;

3) **прыставачны, ці прэфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы прыстаўкі): *надкіслата, звышрэактар, процівага, ультрафільтр, суперцэмент, дыскваліфікацыя*;

4) **канфіксальны, ці прыставачна-суфіксальны** (словы ўтвараюцца шляхам далучэння да ўтваральнай асновы адначасова суфікса і прыстаўкі): *міжлессе, надкосніца, каляплоднік, суквецце, аб’ястлушчыць*;

5) **складанне** (спосаб словаўтварэння, пры якім у выніку аб’яднання дзвюх і болей асноў ці цэлых слоў або іх частак утвараецца адно слова). Складанне ў сваю чаргу падзяляецца на наступныя віды:

❖ **асноваскладанне** (новыя словы ўтвараюцца шляхам зліцця дзвюх ці больш асноў, у тым ліку інтэрнацыянальнага характару): *жалезабетон, лесастэп, законапраект, шкловалакно, аэрадынаміка, геахімія, мікрабіялогія*;

❖ **складана-суфіксальны** (спалучэнне ановаскладання з суфіксацыяй, у тым ліку нулявой): *газаачыстка, лесапільня, траваполле, секундаметрыя, фотатыпія, фондатрымальнік, крэдытаздольнасць*;

❖ **словаскладанне, ці зрашчэнне** (словы зліваюцца ў адно складанае слова без змен): *вечназялёны, густанаселены, купля-продаж, краіны-донары, бізнес-статыстыка*;

❖ **абрэвіяцыя** (новыя словы ўтвараюцца шляхам зліцця частак слоў, усечаных асноў і цэлых слоў, пачатковых гукаў ці літар слоў і інш.): *прафкам* (спалучаны часткі слова), *прафсаюз* (частка слова і цэлае слова), *ВАК* (пачатковыя гукі слоў), *АТС* (назвы пачатковых літар слоў); *эсмінец* (пачатак першага слова і пачатак і канец другога).

Лексіка-семантычны спосаб тэрмінаўтварэння заключаецца ў развіцці спецыяльных значэнняў у словах нацыянальнай мовы. У аснове лексіка-семантычнага спосабу (ці *тэрміналагізацыі*) ляжыць метафара – перанос значэння ў выніку прыпадабнення па форме, функцыі, становішчы. Лексіка агульнага ўжывання ў такім выпадку набывае асаблівы моўны сэнс і новую прадметную аднесенасць. Напрыклад, *нажніцы цэн, інвестыцыйны клімат, наборнае камутацыйнае поле, плячо рычага*. Не ўсе лінгвісты пагаджаюцца з выдзяленнем лексіка-семантычнага спосабу словаўтварэння, абапіраючыся на той факт, што гэтым спосабам фармальна новыя словы не ўзнікаюць.

Пры паскораным развіцці навукі і тэхнікі асобныя тэрміны могуць пераходзіць са спецыяльнага ўжывання ў агульнае, або *дэтэрміналагізавацца*. Так, у выніку актыўнага ўжывання ў сродках масавай інфармацыі дэтэрміналагізаваліся словы *дыяпазон, патэнцыял, траекторыя, ажыятаж*.

Марфалагічна-сінтаксічнае словаўтварэнне – утварэнне новых слоў у выніку набывання імі значэння і граматычных катэгорый, уласцівых іншым часцінам мовы, у прыватнасці, пераход прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у назоўнікі (*субстантывацыя*): *бясконца, крывая, насякома, асуджаны, беспрацоўны, накладная*.

Уласналексічны спосаб – запазычванне слоў з іншых моў: *віза, гарантыя* (франц.), *вэксаль* (ням.), *інвестар, ноу-хау* (англ.), *вердыкт, версія, канверсія* (лац.) і інш.

Пры **сінтаксічным спосабе** ўтварэнне новых тэрмінаадзінак адбываецца шляхам спалучэння слоў у шматкампанентныя словазлучэнні. Як заўважана многімі тэрмінолагамі, шматкампанентныя тэрміны займаюць значнае месца ў любой рэальнай тэрміналогіі. Яны служаць для абазначэння новых паняццяў, якія абапіраюцца на ўжо існуючыя. Тэрмін-словазлучэнне абазначае больш вузкае, канкрэтнае паняцце, чым адпаведнае родавае паняцце, што абазначаецца тэрмінам-словам: *рынак – валютны рынак, рынак працоўнай сілы, «чорны» рынак*.

3.3. Тэрміналагічная лексікаграфія беларускай мовы

Лексікаграфія (з грэч. *lexicon* ‘слоўнік’ і *grapho* ‘пішу’) – галіна мовазнаўства, у якой вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў: прынцыпы адбору слоў у слоўнікі розных тыпаў, вызначэнне будовы слоўнікаў, структуры іх слоўнікавых артыкулаў, сістэма памет, месца ілюстрацыйнага матэрыялу і інш.

Неабходнасць складання слоўнікаў абумоўлена як практычнымі, так і навуковымі задачамі: сабраць па магчымасці ўсю лексіку і апісаць значэнне кожнай лексічнай адзінкі, высветліць гісторыю слоў, іх словаўтваральную і марфемную структуру, пазначыць нарматыўнасць іх вымаўлення і напісання і г. д.

Тэрмін «лексікаграфія» мае і значэнні ‘ўсе наяўныя слоўнікі’, ‘сам працэс укладання слоўнікаў’.

Слоўнік – гэта склад слоў пэўнай мовы, а таксама кніга з гэтымі словамі. Усе слоўнікі найперш падзяляюцца на два тыпы: лінгвістычныя (лексіконы) і нелінгвістычныя (энцыклапедычныя).

У *лінгвістычных слоўніках* аб’ектам апісання выступае слова: яго значэнне, марфемны склад, утварэнне, граматычныя адзнакі, правапіс і інш. У *нелінгвістычных слоўніках* апісваюцца не самі словы, а тыя паняцці, рэаліі, якія гэтымі словамі абазначаны. У беларускай лексікаграфіі прыкладамі энцыклапедычных слоўнікаў з’яўляюцца «Беларуская савецкая энцыклапедыя» (12 т.), «Беларуская энцыклапедыя» (18 т.), «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (5 т.), «Матэматычная энцыклапедыя», «Земнаводныя. Паўзуны» і інш.

Кожны слоўнік мае тры абавязковыя элементы:

- ❖ *рээстр* – спіс, пералік слоў, якія разглядаюцца ў слоўніку;
- ❖ *рээстрадае (загалоўчанае) слова* – слова, якім пачынаецца слоўніковы артыкул, у лінгвістыцы яно называецца таксама *вакабула*;
- ❖ *слоўніковы артыкул* – гэта загалоўчанае слова разам з усімі звесткамі, якія падаюцца пра яго ў слоўніку.

Спецыяльныя найменні пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, вытворчасці, эканомікі, рэлігіі і інш. сістэматызуюцца і апісваюцца ў *тэрміналагічных* слоўніках.

Тэрміналагічныя слоўнікі, якія выкарыстоўваюць матэрыял адной, дзвюх ці больш моў, падзяляюцца адпаведна на аднамоўныя, двухмоўныя, шматмоўныя. Двухмоўнымі і шматмоўнымі ў асноўным з’яўляюцца *перакладныя* тэрміналагічныя слоўнікі. Аднамоўныя ж тэрміналагічныя слоўнікі ў адпаведнасці са спосабам апісання лексічнага матэрыялу і мэтанакіраванасці класіфікуюцца як *тлумачальныя*.

Большасць беларускіх *перакладных тэрміналагічных слоўнікаў* – гэта двухмоўныя выданні, сярод якіх пераважаюць руска-беларускія і беларуска-рускія лексікаграфічныя працы: У. К. Слабін «Кароткі беларуска-рускі слоўнік хімічнай тэрміналогіі» (1991), Н. В. Слепуха «Краткий русско-белорусский словарь экономических терминов» (2007), П. П. Урбановіч «Руска-беларускі слоўнік па радыёэлектроніцы, вылічальнай тэхніцы» (1998), Т. Рошчына «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па кнігазнаўстве» і інш.

Акрамя таго, існуюць англійска-беларускія, літоўска-беларускія і інш. тэрміналагічныя выданні, таксама ствараюцца трох-, чатырох- і пяцімоўныя слоўнікі: «Літоўска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па хіміі», А. С.

Кабайла і Н. Я. Савіцкая «Англа-беларускі слоўнік па інфарматыцы» (2008), А. Е. Дубовік «Англо-руско-белорусский словарь менеджера» (1996), И. И. Гассиева «Словарь-минимум экономических терминов: русско-белорусско-англо-французско-арабский» (1996) і інш.

У перакладных тэрміналагічных слоўніках слоўнікавы артыкул, як правіла, уключае тэрмін і адпаведнікі з моў, на якія ён перакладаецца.

Тлумачальныя тэрміналагічныя слоўнікі – гэта аднамоўныя слоўнікі, у якіх даецца тлумачэнне значэнняў спецыяльных слоў. Напрыклад: В. С. Аранская «Хімічны слоўнік навучэнца» (2004), М. Савіцкі «Тлумачальны слоўнік па інфарматыцы» (2009), Г. І. Базылева «Слоўнік эканамічных тэрмінаў» (1992), У. Касько «Слоўнік выдавецкіх тэрмінаў» (2012) і інш.

Асобна вылучаюцца **тэрміналагічныя слоўнікі змешанага тыпу**, якія выконваюць функцыі і перакладных, і тлумачальных лексікаграфічных выданняў, напрыклад: В. І. Папоў і В. І. Рагаўцоў «Кароткі беларуска-рускі тлумачальны батанічны слоўнік» (1992), Р. В. Міксюк і Л. М. Ражкоў «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па экалогіі і лесазнаўству» (1992), Р. П. Валевіч «Руска-беларускі тлумачальны слоўнік гандлёва-эканамічных тэрмінаў, якія ўжываюцца пры вывучэнні курса «Эканоміка гандлю» (1991), М. К. Буза «Толковый русско-англо-белорусский словарь по информатике: около 2000 терминов» (1994) і інш.

3.4. З гісторыі беларускай тэрміналогіі і тэрміналагічнай лексікаграфіі

Вучоныя адзначаюць, што пры аналізе фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі неабходна паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага папаўнення тэрміналагічнай лексікі ў ходзе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічную работу па ўпарадкаванні гэтай лексікі.

Развіццё беларускай навуковай тэрміналогіі – працэс працяглы і перарывісты. Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналогіі старабеларускай мовы правамерна лічыць намінацыі розных прадметаў і з’яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыю гэтых намінацый у шматлікіх рукапісных і друкаваных помніках.

У Вялікім Княстве Літоўскім старабеларуская мова выконвала функцыю афіцыйнай, таму не дзіўна, што беларуская тэрміналогія ў XIV – XVII ст. развівалася дастаткова дынамічна і была запатрабавана ў сферы гандлю, рэлігіі, сельскай гаспадаркі, грамадска-палітычнага жыцця, у юрыдычнай дзейнасці, прамысловасці, культуры, ваеннай справе і інш.

Аднак з канца XVII ст. сфера выкарыстання беларускай тэрміналогіі рэзка звужаецца ў сувязі з забаронай беларускай мовы Сеймам Рэчы Паспалітай (1696 г.). Больш чым стагадовы разрыў паміж пісьмовымі традыцыямі старабеларускай мовы і сучаснай беларускай мовы вельмі негатыўна паўплываў на працэс натуральнага фарміравання тэрміналагічнай лексікі. Як вядома, замацаванне навуковых тэрмінаў перш за ўсё адбываецца

ў працэсе іх ужывання ў друкаваных выданнях, а беларуская мова на працягу доўгага часу функцыянавала пераважна ў вуснай форме.

Асновы беларускай нацыянальнай тэрміналогіі былі закладзены ў 20-ыя гг. XX ст. У 1921 г. урадам рэспублікі была створана **Навукова-тэрміналагічная камісія**, галоўнай задачай якой стала выпрацоўка тэрмінаў па ўсіх галінах навукі. Спачатку аб'ём работы абмяжоўваўся патрабаваннямі сярэдняй школы, а пазней быў пашыраны да ўсёй нацыянальнай тэрміналогіі. У рабоце ўдзельнічалі аўтарытэтныя вучоныя, пісьменнікі і грамадскія дзеячы. Асноўным рэсурсам для стварэння беларускай нацыянальнай тэрміналогіі бачылася жывая народная гаворка, таму для збору народна-гутарковых сродкаў рассылаліся спецыяльныя інструкцыі. На працягу 1922–1930 гг. выйшлі 23 слоўнікі тэрмінаў матэматыкі, геаграфіі і касмаграфіі, батанікі, анатоміі, права, бухгалтарскай справы, граматыкі, псіхалогіі, логікі, літаратуразнаўства і інш. Яны спрыялі далейшаму разгортванню лексікаграфічнай дзейнасці і давалі магчымасць на практыцы праверыць жыццядзейнасць тых ці іншых тэрмінаў.

К канцу 1920-х гг. звыш за 80% літаратуры, якая выпускалася ў рэспубліцы, было на беларускай мове, каля 90% школ мелі беларускую мову навучання. Такім чынам, беларуская навуковая тэрміналогія ў гэты перыяд не толькі актыўна выпрацоўвалася, але і была запатрабавана ва ўсіх сферах жыцця грамадства.

У пачатку 30-х гг. XX ст. працэсы беларусізацыі пачалі затухаць, паступова замяніўшыся наогул на барацьбу з т. зв. буржуазным нацыяналістычным дэмакратызмам, пад якім разумелася любое праяўленне нацыянальнай самасвядомасці. Заканамерна, што і створаныя ў 20-ыя гг. XX ст. слоўнікі перасталі выкарыстоўвацца і нават былі забаронены. Адпаведна шляхі і спосабы ўнармавання слоў-нікавага складу беларускай мовы, заснаваныя на ідэях пурызму, страцілі сваю актуальнасць і правамоцнасць. Для гэтага перыяду характэрна актыўнае выкарыстанне рэсурсаў рускай мовы ў тэрмінаўтварэнні. Руская мова разглядалася як адзіная крыніца папаўнення тэрміналагічнай лексікі, а адметныя беларускія словы і выразы, пашыраныя ў слоўніках 1920-х гг., выносіліся па-за межы літаратурнай мовы і ўспрымаліся як рэгіяналізмы і правінцыялізмы.

У 50-ыя гады пад кіраўніцтвам Якуба Коласа была праведзена вялікая навукова-арганізацыйная праца па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР, у задачы якой планавалася ўключыць каардынацыйную і нармалізацыйную дзейнасць па беларускай тэрміналогіі, а таксама выданне бюлетэня рэкамендуемых тэрмінаў. Ажыццяўленню задумы перашкодзіла смерць пісьменніка.

У 1955 годзе ў Інстытуце мовазнаўства Акадэміі навук БССР быў створаны сектар тэрміналогіі. Ёму былі падрыхтаваны і выдадзены «Русско-белорусско-латинский словарь ботанической терминологии» (1967); «Русско-белорусский словарь общественно-политической терминологии» (1970);

«Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» (1962); «Кароткі слоўнік літаратуразнаўчай тэрміналогіі» (1963).

Зрух у развіцці беларускай тэрміналогіі адбыўся ў 70-80-я гады, калі распачалася праца над «Беларускай Савецкай Энцыклапедыяй». Пры Галоўнай рэдакцыі энцыклапедыі была створана Камісія па навуковай і тэхнічнай тэрміналогіі пад кіраўніцтвам Кандрата Крапівы. Камісія правяла вялікую работу па ўпарадкаванні існуючай тэрміналогіі і па стварэнні шматлікіх новых тэрмінаў.

У 1979 годзе на аснове сектара тэрміналогіі была створана Тэрміналагічная камісія Акадэміі навук БССР, якая ўключала вядучых вучоных, спецыялістаў розных галін ведаў. У 1991 годзе Тэрміналагічная камісія была ператворана ў Рэспубліканскую тэрміналагічную камісію пры АН Беларусі. Праца Камісіі заклала лінгвістычны падмурак у інтэнсіўнае развіццё беларускай тэрміналогіі на працягу 1990-х гадоў.

У 1990-я гады ў сувязі з пераходам выкладання многіх дысцыплін у ВНУ на беларускую мову з'явілася неабходнасць у стварэнні перакладных тэрміналагічных слоўнікаў. У многіх арганізацыях, у вышэйшых навучальных установах ствараліся свае творчыя калектывы, якія праводзілі інвентарызацыю, пераацэнку, сістэматызацыю беларускага тэрміналагічнага фонду.

Выпрацоўкай нацыянальнай навуковай тэрміналогіі актыўна займаліся і ў Беларускім дзяржаўным тэхналагічным універсітэце. Тут былі створаны і пабачылі свет шматлікія лексікаграфічныя выданні: Р. В. Міксюк, Л. М. Ражкоў «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па экалогіі і лесазнаўству» (1992); У. Я. Палуяновіч «Руска-беларускі тэрміналагічны слоўнік па тэхналогіі палімерных матэрыялаў» (1994), Р. В. Міксюк, Я. С. Раптуновіч «Тэрміналагічны тлумачальны беларуска-рускі слоўнік па лясной фітапаталогіі» (1995), «Биотехнологическая терминология: русско-белорусский словарь, беларуска-рускі слоўнік» (сост. Н. А. Беясова и др.; 1995), «Беларуска-рускі тэрміналагічны тлумачальны слоўнік па батаніцы і кветкаводстве» (скл. Т. М. Бурганская і інш.; 1996), П. П. Урбановіч «Руска-беларускі слоўнік па радыёэлектроніцы, вылічальнай тэхніцы і сувязі» (1998), А. І. Роўкач «Слоўнік лесапалаяўнічых тэрмінаў» (2000), М. І. Баранаў, Н. Я. Савіцкая «Руска-беларускі слоўнік па фізіялогіі і біяхіміі раслін» (2001) і інш.

Нягледзячы на плённую працу, многія пытанні, якія датычацца беларускай тэрміналогіі, пакуль застаюцца нявырашанымі, адчуваецца і вострая патрэба ў распрацоўцы вузкіх тэрміналагічных сістэм.

4. ПАНЯЦЦІ БІЛІНГВІЗМУ І МОЎНАЙ ІНТЭРФЕРЭНЦЫІ

Білінгвізм (з лац. *bi* – ‘два’, *lingua* – ‘мова’), ці двухмоўе, – гэта практыка папераменнага карыстання дзвюма мовамі, валоданне дзвюма мовамі і ўменне з іх дапамогай паспяхова ажыццяўляць камунікацыю. Калі ва

ўжытку пэўнай асобы ці калектыву знаходзяцца тры і больш моў – гэта шматмоўе, або полілінгвізм.

У цяперашні час у Рэспубліцы Беларусь афіцыйна замацавана беларуска-рускае двухмоўе. А ўвогуле на нашых землях двухмоўе існавала здаўна, хоць яго характар і састаўныя кампаненты мяняліся. У ВКЛ было беларуска-царкоўнаславянскае двухмоўе, у Рэчы Паспалітай – беларуска-польскае, пасля ўключэння беларускіх зямель у склад Расійскай імперыі – беларуска-рускае, у раёнах сумеснага пражывання беларусаў з іншымі народамі сфарміравалася беларуска-літоўскае, беларуска-латышкае, беларуска-яўрэйскае двухмоўі.

На падставе шматлікіх назіранняў было засведчана, што ідэальны білінгвізм, калі чалавек аднолькава дасканала валодае некалькімі мовамі, сустракаецца досыць рэдка. У сувязі з гэтым даследчыкі вылучаюць два тыпы білінгвізму: пасіўны (залежны) і актыўны (незалежны).

У *пасіўным білінгвізме* звычайна сістэма роднай мовы выступае як дамінантная, адпраўная, яна перадае другой моўнай сістэме свае катэгорыі і формы. Асоба з такім тыпам білінгвізму нават тады, калі размаўляе на іншай мове, думае на роднай, а ўжо потым перакладае тэкст на мову маўлення. Пры *актыўным білінгвізме* кожная з моў функцыянуе незалежна, самастойна. Носьбіт такога двухмоўя пры карыстанні якой-небудзь адной мовай не звяртаецца да паслуг іншай.

У сітуацыі двухмоўя (асабліва блізкароднаснага) нярэдка ўзнікае з’ява *інтэрферэнцыі* (з лац. *inter* – ‘паміж’, *ferens* – ‘пераносіць’) – узаемадзеяння элементаў розных моўных сістэм. Гэта ўзаемадзеянне выражаецца ў адхіленнях ад норм іншай мовы, міжвольным (несвядомым) перанясенні ў яе сістэму асаблівасцей роднай мовы. Відавочна, што ступень інтэрферэнцыі залежыць ад узроўню валодання мовай, ад умення свядома адрозніваць факты розных моў, а значыць, для таго каб не дапускаць інтэрферэнцыі, трэба добра ведаць моўныя нормы.

5. АРФАЭПІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Арфаэпія (з грэч. *orthos* ‘правільны’, *epos* ‘вымаўленне, слова’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца нормы літаратурнага вымаўлення. Змест арфаэпіі складаюць правілы вымаўлення галосных і зычных гукаў, а таксама спалучэнняў гукаў.

5.1. Вымаўленне галосных

Націскныя галосныя маюць выразнае гучанне: д[ы]м, ц[у]да, р[о]зум, ац[э]нка, р[а]дасць, гавар[ы]ць, дараг[і].

У ненаціскным становішчы амаль не змяняюцца галосныя [і], [ы], [у].

Гук [i] пасля цвёрдага зычнага, якім заканчваецца папярэдняе слова, вымаўляецца як [ы]: ён [ы]граў, з [ы]гнатам, дуб [ы] бяроза, брат [ы] сястра. У складаных словах, першая частка якіх заканчваецца на цвёрды зычны, гук [i] таксама вымаўляецца як [ы]: спорт[ы]нвентар, пед[ы]нстытут. У пачатку слова і марфемы, у сярэдзіне слова пасля галоснага перад націскным [i], а таксама пасля апострафа і мяккага знака перад [i] з'яўляецца прыстаўны зычны [j]: [ji]скры, аб[ji]нець, перад [ji]м, Іль[ji]ч. Калі ж папярэдняе слова заканчваецца на галосны, пры адсутнасці працяглай паўзы гук [i] змяняецца на [j]: дзеці [j]дуць, музыкі [j]граюць, на [j]грышчы, лісце [j] трава, ягады [j] грыбы.

Пасля слова на галосны пачатковы [y], а таксама прыназоўнік у вымаўляюцца як [ў]: прайшлі [ў]се, глянула [ў] вочы, першая [ў] працы. Гэта асаблівасць вымаўлення перадаецца і ў беларускай арфаграфіі. Гук [y] змяняецца на [ў] таксама ва ўласных назвах і запазычаных словах: ва [ў]рэччы, на [ў]краіне, за [ў]ніверсітэтам, гэта [ў]тонія.

Галосныя [o], [э], [а] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ва ўсіх ненаціскных складах пераходзяць у гук [a]: к[o]лас – к[a]ласы, р[э]чка – р[a]чны. У словах іншамоўнага паходжання ненаціскны [э] вымаўляецца выразна: [э]кран, т[э]атр, [э]мігрант, р[э]корд. У некаторых запазычаных словах на месцы ненаціскага [э] вымаўляецца [ы]: канц[ы]лярыя, р[ы]сора, інж[ы]нер. Такое вымаўленне супадае з напісаннем.

Гукі [o], [э], [а] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам пераходзяць у гук [a]: [н'а]су, [л'а]док, [н'а] быў (не быў), [н'а] трэба (не трэба).

У запазычаных словах паміж спалучэннем галосных у беларускім вымаўленні развіўся ўстаўны [й]: ды[ja]лог, гені[ja]льны, гігі[je]на, нацы[ja]нальны.

5.2. Вымаўленне зычных і іх спалучэнняў

Зычны [ɣ] у беларускай літаратурнай мове фрыкатыўны, працяжны: уз[ɣ]орак, [ɣ]эты, ба[ɣ]аты. На канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад наступным глухім зычным гэты гук вымаўляецца як [x]: сне[x], паро[x], лё[x]кі; выбухны [ɣ] вымаўляецца толькі ў асобных запазычаных словах: [ɣ]узік, [ɣ]уз, а[ɣ]рэст, [ɣ]анак, [ɣ]валт і інш. Вымаўляецца выбухны [ɣ] таксама ў некаторых словах і на стыку слоў на месцы [к] перад звонкім зычным: э[ɣ]затычны, ане[ɣ]дот, я[ɣ] бы, я[ɣ] бачыш.

Гукі [ж], [ч], [ш], [дж], [р] у беларускім літаратурным вымаўленні заўсёды цвёрдыя: [ж]оўты, [ж]ыццё, [ч]акаць, [ч]ысты, [ш]апка, [ш]осты, ха[дж]у.

Асаблівасцю беларускай мовы з'яўляецца наяўнасць афрыкат (складаных гукаў) [дз], [дз'], [дж]. Вымаўляюцца яны як злітныя непадзельныя гукі: [дз']івосны, [дз]ынкаць. Спалучэнні гукаў [д] і [з], [д] і [ж]

на стыку марфем (прыстаўкі і кораня) вымаўляюцца раздзельна: *пад-загалолак, пад-земны, пад-жаць, пад-жоўкнуць*.

Губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] на канцы слова і перад [j] вымаўляюцца цвёрда: *вер[ф], стэ[п], ся[мја], [бју], [нју]*. На месцы губнога [в] на канцы слова вымаўляецца [ў]: *гало[ў], каро[ў], дро[ў]*.

Гукі [з'], [с'], [н'], [л'], [дз'], [ц'], [ж], [ш], [ч] паміж галоснымі вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук: [палоз':э] (*палоззе*), [калос':э] (*калоссе*), [нас'эн':э] (*насенне*), [в'ас'эл':э] (*вяселле*), [збож:а] (*збожжа*), [зац'іш:а] (*зацішша*), [ноч:у] (*ноччу*) і г. д.

Звонкія зычныя на канцы, а таксама ў сярэдзіне слова перад глухімі аглушаюцца: *гры[п], бера[х], ка[с]ка, кні[ш]ка*. Два звонкія на канцы слова таксама аглушаюцца: *перае[ст], до[шч]*. Глухія зычныя перад звонкімі азванчаюцца: *бара[дз']ба, но[з']біт*.

Шыпячыя прыпадабняюцца да свісцячых і вымаўляюцца як свісцячыя: [на досцы] (*на дошцы*), [на рэццы] (*на рэчцы*), [купайэс:'а] (*купаешся*), [мыйэс:'а] (*моешся*). Свісцячыя прыпадабняюцца да шыпячых і вымаўляюцца як шыпячыя: [ж:аты] (*жэаты*), [ш:ытак] (*сшытак*), [падношчык] (*падносчык*), [прын'ош:ы] (*прынёшы*), [рашчул'іц'] (*расчуліць*).

Свісцячыя [з], [с] перад мяккімі зычнымі вымаўляюцца мякка: [с']*недаць, по[с']пех, кары[с']ць, [з'] дзецьмі*. Перад мяккімі [г'], [з'], [к'], [х'] яны цвёрдыя: [з]гінуць, ма[з]гі, [с]кінуць, [с]кіба, ра[с]хінуць.

Гукі [д], [т] перад мяккім губным [в'] вымаўляюцца як мяккія афрыкаты [дз'], [ц']: [дз']*ве, по[дз']віг, [ц']вёрды, ча[ц']вёрты*, але а[д] *вёскі, у таварыс[т]ве*.

Спалучэнні [дч], [тч] вымаўляюцца як падоўжаны [ч]: спа[ч:]ына (*спадчына*), а[ч:]уваць (*адчуваць*), гаро[ч:]ык (*гародчык*), цё[ч:]ын (*цётчын*), лё[ч:]ык (*лётчык*).

Спалучэнні [дц], [тц] вымаўляюцца як падоўжаны [ц]: на вокла[ц:]ы (*на вкладцы*), а[ц:]'ягнуць (*адцягнуць*).

Спалучэнні [дс], [кс] вымаўляюцца як [ц]: сусе[ц]кі (*суседскі*), лю[ц]кі (*людскі*), узбе[ц]кі (*узбекскі*).

Спалучэнні [жск], [шск] вымаўляюцца як [ск]: вароне[ск]і (*варонежскі*), белаве[ск]і (*белавежскі*), латы[ск]і (*латышскі*).

Спалучэнне [чн] у беларускай мове вымаўляецца нязменна: *мало[чн]ы, яе[чн]ы, ру[чн]ік*.

5.3. Адхіленні ад норм літаратурнага вымаўлення і іх прычыны

Адхіленні ад літаратурных норм вымаўлення могуць быць выкліканы рознымі прычынамі. Адна з іх — уплыў дыялектных асаблівасцей. Для народных гаворак характэрны такія рысы, якія не супадаюць з фанетычнымі рысамі літаратурнай мовы. Напрыклад, жыхары паўднёва-заходняй часткі Беларусі вымаўляюць ненаціскны гук [о] на канцы слоў: [мало], [добро], а

літаратурная норма – [мала], [добра]; у літаратурнай мове не дапускаецца таксама вымаўленне постфікса *-са* ў зваротных дзеясловах: [абуўса], [мыўса], [з’б’іраласа].

Другая прычына адхіленняў – уплыў двухмоўя. Так, пад уплывам рускай мовы магчыма вымаўленне [к] на месцы [х]: [сток], [рок] замест [стох], [рох]; мяккага гука [ч’] на месцы зацвярдзелага [ч]: [ч’увац’], [ч’ужы] замест [чувац’], [чужы] і інш.

Парушэнні арфаэпічных норм могуць з’явіцца і пад уплывам правапісу. Трэба памятаць, што далёка не заўсёды напісанне ў беларускай мове адпавядае вымаўленню. Мы пішам *не можа, расчулена, адкуль*, а вымаўляем [н’а можа], [рашчул’эна], [аткул’].

6. МАРФАЛАГІЧНЫЯ НОРМЫ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

6.1. Назоўнік

Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае словы з прадметным значэннем і мае граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону.

Назоўнікі могуць абазначаць: назвы асоб (*студэнт, сястра, чалавек*), жывых істот (*лось, камар, кнігаўка*), раслін (*мураг, хвоя*), рэчаў, прадметаў (*шафа, кніга, камень*), прыродных з’яў (*гром, вецер, бліскавіца*), з’яў грамадскага жыцця (*мітынг, спаборніцтва, нарада*), апрадмечаных дзеянняў, працэсаў (*спрэчка, барацьба, вывад*), прымет (*маладосць, смеласць*), колькасных паняццяў (*чацвёрка, тройка*) і г. д.

Агульныя назоўнікі – гэта назвы цэлых класаў аднародных прадметаў, з’яў, паняццяў, асоб: *будынак, горад, вецер, чалавек*.

Уласныя назоўнікі – індывідуальныя назвы прадметаў, з’яў, паняццяў. Сюды ўваходзяць імёны, прозвішчы, псеўданімы людзей, назвы геаграфічных аб’ектаў, кніг, газет, часопісаў, гістарычных падзей, свят і г. д.: *Скарына, Сяргей, Янка Купала, Беларусь, Пінск, «Полымя», Вялікдзень, Першмай*.

Канкрэтныя з’яўляюцца назвамі прадметаў, што існуюць у рэчаіснасці: (*будынак, крэсла, дрэва, завод*); з’яў прыроды (*навальніца, вецер, дождж*); да канкрэтных адносяцца некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць грамадскія падзеі, дзеянні, стан, калі яны ўяўляюцца канкрэтна, паддаюцца лічэнню і змяняюцца па ліках (*адна рэвалюцыя, дзве рэвалюцыі, першы прыезд, практыкаванне – практыкаванні*). Канкрэтныя назоўнікі, як правіла, маюць формы адзіночнага і множнага лікаў (*кніга – кнігі, туман – туманы*), спалучаюцца з колькаснымі і парадкавымі лічэбнікамі (*пяць заданняў, другі экзамен*).

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць розныя адцягненыя паняцці, пачуцці, працэсы, дзеянні, уласцівасці, якасці: *гонар, павага, смеласць, чырвань*. Яны, як правіла, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку, не

спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі, але могуць спалучацца з няпэўна-колькаснымі словамі: *шмат гонару, мала павягі*. Некаторыя абстрактныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *абставіны, адведзіны, дажынкi, перагаворы*.

Канкрэтныя назоўнікі могуць быць назвамі адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў, абстрактныя – толькі неадушаўлёных.

Адушаўлёныя назоўнікі – гэта назвы жывых істот (людзей, звяроў, птушак, рыб, насякомых): *бацька, студэнт, воўк, верабей, камар*. **Неадушаўлёныя** – назвы прадметаў, з’яў прыроды, раслін, абстрактных і разумовых паняццяў: *сцяна, дуб, поспех, памяць, заняткі, рэформа*. Да неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, што абазначаюць сукупнасць людзей і іншых істот: *армія, натоўп, маладняк, статак*. Да адушаўлёных назоўнікаў адносяцца некаторыя словы, што абазначаюць нежывыя істоты. Гэта назвы фантастычных і міфалагічных персанажаў (*лясун, чорт, гном*); цацак (*лялька, ліса, вавёрка*); шахматных фігур (*кароль, конь, слон, ферзь*); страў (*карп, шчупак*); танцаў і гульняў (*Лявоніха, Цярэшка*); назоўнікі *нябожчык, тапелец*.

Асабовыя назоўнікі – гэта адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб (*беларус, токар, швагер, гаварун*), **неасабовыя** назоўнікі – гэта адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць розных жывёл, птушак, насякомых (*алень, зубр, камар, сарока*), і неадушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць прадметы і з’явы (*стол, рака, лес, неба*).

Рэчыўнымі з’яўляюцца назоўнікі, якія абазначаюць рэчывы адна-роднага саставу: *медзь, кісларод, шакалад, шоўк*. Да рэчыўных назоўнікаў адносяцца назвы металаў і выкапняў (*золата, алюміній, торф, нафта*); хімічных элементаў (*вадарод, гелій, хлор*); прадуктаў харчавання (*малако, хлеб, кава*); лекаў (*анальгін, аспірын*); тканін (*сукно, шоўк*) і інш. Рэчыўныя назоўнікі не паддаюцца лічэнню, але яны могуць вымярацца. Адзінкамі вымярэння служаць меры вагі (кілаграм, тона і інш.), аб’ёму (літр, дэцыметр), даўжыні (сантыметр, метр). Такія назоўнікі, як правіла, ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі. Некаторыя рэчыўныя назоўнікі маюць форму толькі множнага ліку: *духі, дрожджы, кансервы, апілки*. Рэчыўныя назоўнікі тыпу *соль, метал, вада, сталь* могуць мець форму множнага ліку, калі абазначаюць гатункі, віды, вырабы з рэчываў: *калійныя солі, мінеральныя воды, каляровыя металы*.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў або асоб як адзінае цэлае: *чалавецтва, моладзь, гародніна, лісце, бярэзнік*. Зборныя назоўнікі, як і большасць рэчыўных, ужываюцца толькі ў адзіночным ліку, яны не паддаюцца лічэнню і не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі. Зборныя назоўнікі маюць спецыфічныя словаўтваральныя суфіксы: *-ств- (-цтв-), -нік-, -няк-, -ін-, -й-: птаства, студэнцтва, асіннік, бярэзнік, грабняк, садавіна, звяр’ё, куп’ё*.

У сучаснай беларускай мове большасць назоўнікаў мае формы адзіночнага і множнага ліку.

Лік назоўнікаў – гэта граматычная катэгорыя, якая выражае колькасць прадметаў у шэрагу аднародных: *дзень – дні, сад – сады, дом – дамы*. Назоўнікі адзіночнага ліку абазначаюць адзін прадмет: *стол, хвоя, сястра*, множнага – мноства аднародных прадметаў: *сталы, хвоі, сёстры*.

Толькі форму адзіночнага ліку маюць: 1) уласныя імёны: *Беларусь, Нарач, Колас*; 2) большасць абстрактных назоўнікаў: *сумленне, памяць, чыравань, дабрыня*; 3) большасць зборных назоўнікаў: *студэнцтва, птаства*; 4) большасць рэчывых назоўнікаў: *чарніла, алюміній, масла, нафта*.

Толькі форму множнага ліку маюць: 1) назвы парных і непадзельных прадметаў: *дзверы, грудзі, гуслі, сані*; 2) назвы некаторых дзеянняў, гульняў, народных звычаяў: *перагаворы, выбары, шашкі, вясёлкі*; 3) назвы асобных рэчываў: *дрожжы, каноплі, апілки*; 4) назвы некаторых прамежкаў часу: *суткі, канікулы, прыцемкі*; 5) шматлікія геаграфічныя назвы: *Крупкі, Пухавічы, Карпаты, Шабаны*.

У беларускай і рускай мовах лік у большасці выпадкаў супадае. Аднак у нязначнай колькасці назоўнікаў назіраецца **адрозненне ў формах ліку**. Напрыклад, у рускай мове назоўнікі *грудь, конопля, дверь, крупа, клубника, малина, поведение, отношение* ўжываюцца ў форме адзіночнага ліку, а ў беларускай – у форме множнага: *грудзі, каноплі, дзверы, крупы, клубніцы, маліны, паводзіны, адносіны*. А формам множнага ліку рускіх слоў *хлопоты, чернила, белила, сумерки, отруби, овощи, фрукты* ў беларускай адпавядаюць словы *клопат, чарніла, бяліла, змрок, вотруб'е, гародніна, садавіна* ў адзіночным ліку.

Назоўнікі ў форме адзіночнага ліку належаць да аднаго з трох **родаў: мужчынскага, жаночага ці ніякага**. Словы *плакса, сірата, выскачка, няўмека, непаседа* і іншыя могуць ужывацца ў значэнні мужчынскага і жаночага роду. Гэта назоўнікі **агульнага роду**. Ад іх трэба адрозніваць назвы асоб мужчынскага і жаночага полу, што ўказваюць на прафесійны занятак, пасаду (такія назоўнікі маюць форму мужчынскага роду): *доктар, інжынер, прафесар, рэдактар, дырэктар*. Граматычны род у такіх выпадках вызначаецца сінтаксічна (па дзеяслову-выказніку): *галоўны дырэктар Сталярова падпісала дакументы, галоўны дырэктар Сталяроў падпісаў дакументы*.

Пры вызначэнні **роду нескланяльных назоўнікаў** іншамоўнага паходжання бяруць пад увагу значэнне слова. Да мужчынскага роду адносяць назвы асоб мужчынскага полу і назвы жывых істот: *аташэ, мікада, поні, кенгуру* (але назоўнікі *івасі і цэцэ* належаць да жаночага роду); да жаночага роду адносяць назвы асоб жаночага полу: *мадам, місіс, пані, лэдзі*; да ніякага роду адносяць назвы неадусаўлёных прадметаў: *паліто, метро, пано, турнэ, журы*.

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родавым слове: *Сочы, Тбілісі, Тарту* (горад), *Хансю, Капры* (востраў) – мужчынскага роду; *Місісіні* (рака) – жаночага роду; *Чад, Антарыя* (возера) – ніякага роду.

Род нескланяльных складанаскарочаных назоўнікаў адпавядае роду апорнага слова: *БДУ* (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт), *ВНУ* (вышэйшая навучальная ўстанова). Род абрэвіятур, якія скланяюцца, вызначаецца марфалагічна (па канчатках): *ЛіМ, ЛіМа, у ЛіМе; МАЗ, МАЗа, на МАЗе* (м. р.).

У беларускай і рускай мовах род большасці назоўнікаў супадае. Аднак **некаторыя назоўнікі адрозніваюцца родам**. Так, словы *медаль, запіс, сабака, насып, летаніс, цень, пыл, боль* і іншыя ў беларускай мове мужчынскага роду, у рускай – жаночага; словы *гусь, жырафа, таполя* ў беларускай мове жаночага роду, у рускай – мужчынскага. Няма супадзення ў родзе і ў некаторых іншых выпадках, напрыклад: *брыво – бровь, яблык – яблоко, капыт – копыто, кацяня – котёнок*.

Змяненне назоўнікаў па склонах называюць **скланеннем**. У залежнасці ад склонавых канчаткаў і роду назоўнікі падзяляюцца на тры тыпы скланення: першае, другое, трэцяе.

Не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення **рознаскланяльныя назоўнікі**: назоўнікі ніякага роду, што з’яўляюцца назвамі маладых істот з канчаткам **-я(-ё)**: *дзіця(-ё), птушаня(-ё), кацяня(-ё)*; тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*; назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а (-я)** тыпу *бацька, старшыня, дзядуля*, а таксама назоўнікі агульнага роду, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

У сучаснай беларускай мове ёсць назоўнікі, што не змяняюцца па склонах. Гэта **нескланяльныя назоўнікі**. Да іх адносяцца:

1) назоўнікі іншамоўнага паходжання, што заканчваюцца на галосны: *дэпо, таксі, кенгуру, кашнэ*;

2) уласныя назвы іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *Гюго, Гандзі, Батумі, Сочы, Ватэрлоа*;

3) прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны і належаць асобам жаночага полу: *Атраховіч Тамары, Сінюк Вольгай, з пані Ковач, ад фрау Генішар*;

4) прозвішчы на **-о, -ых**: *Шайко, Скурко, Гурло, Бялых, Чарных*;

5) прозвішчы на **-а (-я)**, якія не супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага роду ці супадаюць з агульнымі назоўнікамі ніякага роду, калі належаць асобам жаночага полу: *Шышла Ганна, Валошанка Алена, Шыла Лілія*;

6) складанаскарочаныя словы, утвораныя з пачатковых літар: *БДУ, ВНУ, АТС*.

Скланенне назоўнікаў у беларускай і рускай мове мае шэраг несупадзенняў:

1) назоўнікі першага скланення ў давальным і месным склонах пры аснове на цвёрды зычны і на *з, х*, якія змяняюцца на *з, с*, маюць канчатак **-е** (*сцяне, кнізе, страсе*); пры аснове на зацвярдзелы і на *к*, якое змяняецца на *ц, з* націскам на аснове – канчатак **-ы** (*сястры, дарожцы*); пры аснове на мяккі – канчатак **-і** (*зямлі*); пры аснове на *к*, якое змяняецца на *ц, з* націскам на канчатку – канчатак **-э** (*руцэ*);

2) назоўнікі другога скланення мужчынскага роду ў родным склоне маюць сінанімічныя канчаткі -а (-я) і -у (-ю), якія залежаць ад лексічнага значэння слова.

3 канчаткам **-а (-я)** ужываюцца назоўнікі, якія абазначаюць:

- 1) канкрэтныя прадметы: *трактара, алоўка, плота, нажа*;
- 2) прадпрыемствы, установы, аб'яднанні: *інстытута, тэхнікума, завода, прэзідыума*;
- 3) геаграфічныя назвы, населеныя пункты: *Слуцка, горада, Капыля, Крычава, пасёлка*;
- 4) асоб, жывых істот: *вучня, брата, вартаўніка, каня*;
- 5) адзінкі вымярэння, адрэзкі часу: *метра, рубля, года, дня*;
- 6) спецыяльныя тэрміны: *квадрата, электрона, сінуса, дзеяслова, канчатка* (але: *склону*).

3 канчаткам **-у (-ю)** ужываюцца неадушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць:

- 1) з'явы прыроды: *дажджу, грому, ветру*;
- 2) грамадскія фармацыі, тэорыі, навуковыя плыні: *феадалізму, дарвінізму, рэалізму*;
- 3) разумовыя паняцці, пачуцці, адчуванні: *гонару, клопату, смутку, настрою, жалю*;
- 4) дзеянні і стан: *смаху, прыезду, крыку, сну*;
- 5) зборныя і рэчыўныя прадметы: *натоўпу, чароту, мёду, клею, вадароду* (але: *хлеба, аўса*);
- 6) месца, прастору, напрамак: *стэпу, краю, небасхілу, усходу, нізу*.

Мнагазначныя словы ў залежнасці ад таго, якое значэнне рэалізуюць у кантэксце, могуць мець розныя канчаткі: *шмат народу і з гушчы народа; падышоў да пад'езда і няма пад'езду* (да чаго-небудзь);

3) у месным склоне назоўнікі другога скланення ў залежнасці ад асновы і лексічнага значэння маюць канчаткі:

-і – неасабовыя назоўнікі пры аснове на мяккі: (у) *полі*, (у) *пакоі*;

-ы – неасабовыя назоўнікі пры аснове на зацвярдзелы: (на) *дажджы*, (на) *трактары*, (на) *сонцы*;

-е – 1) асабовыя і неасабовыя назоўнікі пры аснове на цвёрды (цвёрды зычны асновы мяняецца на мяккі): *аб сыне Максіме*, (у) *доме, садзе*, (на) *акне*,
2) неасабовыя назоўнікі з асновай на *г, х*, якія чаргуюцца з *з, с*: (у) *лузе*, (у) *гаросе*;

-у (-ю) – 1) асабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелыя, мяккія і *г, к, х*: *аб мужу Рыгору, вучню, кавалю, Мікалаю, будаўніку*;

2) неасабовыя назоўнікі з асновай на **-к**: *у пяску, садку, друку*;

3) назоўнікі з асновай на *г, х*, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: (*аб жаху, подыху, рэху*), некаторыя рэчыўныя паняцці (*тварагу, мозгу, пуху, арэху*), уласныя назвы (*Бугу, Цюрыху, Алегу, Цімоху*), а таксама назоўнікі іншамоўнага паходжання (*мітыngu, дыялогу, штрыху*).

Назоўнік *двор* у залежнасці ад значэння мае канчатак **-ы** або **-э**: *на суседнім двары* (каля дома) – *на дварэ холадна* (на вуліцы, не ў памяшканні);

4) у творным склоне назоўнікі трэцяга скланення з асновай на зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-у**, а з асновай на мяккі і цвёрды зычны – канчатак **-ю**, пры гэтым апошні зычны асновы, калі ён стаіць пасля галоснага, падаўжаецца: *плыню, далеччу, моладдзю*. Калі аснова заканчваецца на губны зычны (*б, ф*) і *р*, то пасля іх перад канчаткам **-ю** ставіцца апостраф: *верф'ю, Сібір'ю, глыб'ю*;

5) назоўнікі ніякага роду, што з'яўляюцца назвамі маладых істот, набываюць ва ўскосных склонах суфікс **-яц-** і змяняюцца, за выключэннем творнага склону, як назоўнікі трэцяга скланення: *дзіцяці, птушаняці, кацяняці*. У творным склоне, як і ў назоўным, гэтыя назоўнікі ўжываюцца без суфікса і маюць канчатак **-ём**, як у другім скланенні: *дзіцём, кацянём, птушанём*. Ва ўсіх ускосных склонах множнага ліку назвы маладых істот, акрамя назоўніка *дзіця*, ужываюцца з суфіксам **-ят-**: *птушаняты, кацяняты, арляняты*; *птушанят, кацянят, арлянят*. Назоўнік *дзіця* ў родным склоне множнага ліку мае канчатак **-ей**: *дзяцей*, у творным **-мі** або **-ямі**: *дзецьмі, дзецямі*.

Як назвы маладых істот, змяняюцца тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*, калі яны ва ўскосных склонах маюць суфікс **-ен-**: родны і давальны – *імені*, творны – *іменем*, месны – у *імені*. Калі гэтыя назоўнікі змяняюцца без суфікса **-ен-**, то маюць канчаткі другога скланення: *імя, імяю, імем, у імі*. У множным ліку назоўнікі *імя, племя, стрэмя* ўжываюцца толькі з суфіксам **-ён-**: *імяны – імянаў, імянам* і г. д. (гл. табл. 1).

Табліца 1

Скланенне назваў маладых істот і назоўнікаў на -мя

Склон	Назвы маладых істот	Тры назоўнікі на -мя		
Н	дзіця, птушаня	імя	племя	стрэмя
Р	дзіцяці, птушаняці	імя (імені)	племя (племені)	стрэмя (стрэмені)
Д	=Р	імяю (імені)	племю (племені)	стрэмя (стрэмені)
В	=Р	імя	племя (племені)	стрэмя
Т	дзіцём, птушанём	імем (іменем)	племем (племенем)	стрэмем (стрэменем)
М	=Р	у імі (імені)	у племі (племені)	стрэмі (стрэмені)

б) назоўнікі мужчынскага роду на -а(-я) у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення: *мужчыны, бацькі, старшыні, мужчыну, бацьку, старшыню*. Канчаткі творнага склону гэтых назоўнікаў вызначаюцца характарам асновы і націскам: пры аснове на цвёрды яны маюць ненаціскны канчатак **-ам**: *мужчынам, калегам* і націскны **-ой(-ою)**:

Кузьмой(-ою), тамадой(-ою); пры мяккай аснове **-ем**: дзядулем, Ванем, **-ёй(-ёю)**: старшынёй, суддзёю. Ад асновы назоўнікаў і націску таксама залежаць канчаткі давальнага і меснага склонаў: мужчыну – (пры) мужчыну, але Кузьме – (пры) Кузьме, старшыні – (пры) старшыні (гл. табл. 2).

Табліца 2

Скланенне назоўнікаў мужчынскага роду на -а (-я)

Склон	Аснова на цвёрды з ненаціскным канчаткам	Аснова на цвёрды з націскным канчаткам (=I скл.)	Аснова на мяккі з ненаціскным канчаткам	Аснова на мяккі з націскным канчаткам (=I скл.)
Н	мужчына, бацька (=I скл.)	тамада, Кузьма	дзядуля (=I скл.)	суддзя
Р	мужчыны, бацькі (=I скл.)	тамады, Кузьмы	дзядулі (=I скл.)	суддзі
Д	мужчыну, бацьку	тамадзе, Кузьме	дзядулю	суддзі
В	мужчыну, бацьку (=I скл.)	тамаду, Кузьму	дзядулю (=I скл.)	суддзю
Т	мужчынам, бацькам	тамадой, Кузьмой	дзядулем	суддзёй
М (=Д)	мужчыну, бацьку	тамадзе, Кузьме	дзядулю	суддзі

Слова *сірата* незалежна ад таго, асобу якога полу абазначае, мае канчаткі першага скланення;

7) мужчынскія прозвішчы на **-ін (-ын)**, **-оў (-аў)**, **-еў (-ёў)** скланяюцца як назоўнікі другога скланення, толькі ў творным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-ым**: Барысавым, Жураўлёвым, Барадуліным, Якаўлевым, але Грынам, Дарвінам, Чаплінам. Геаграфічныя назвы з такімі самымі суфіксамі ў творным склоне маюць канчатак **-ам**: пад Слонімам, Шчучынам, Барысавам, Магілёвам. У месным склоне прозвішчы маюць канчатак **-у**: (пры) Салаўёву, Кісялёву, Барадуліну, а геаграфічныя назвы **-е**: (у) Слоніме, Шчучыне, Барысаве.

8) прозвішчы на **-а(-я)** (якія не супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага ці ніякага роду), калі яны належаць асобам мужчынскага полу, у родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення, а ў давальным, творным і месным – канчаткі другога скланення: Р. Батуры, Асіпенкі, Ясючэні; В. Батуру, Асіпенку, Ясючэню; Д. Батуру, Асіпенку, Ясючэню; Т. Батурам, Асіпенкам, Ясючэнем; М. (пры) Батуру, Асіпенку, Ясючэню.

9) мужчынскія і жаночыя прозвішчы на **-а (-я)**, якія супадаюць з агульнымі назоўнікамі жаночага роду (з асновай не на -г, -к, -х), скланяюцца як назоўнікі першага скланення: Н. Кандрат, Ніна *Краніва*, Р. Кандрата, Ніны *Кранівы*, Д. Кандрату, Ніне *Краніве*, В. Кандрата, Ніну *Краніву*, Т. Кандратам, Нінай *Кранівой*, М. (аб) Кандраце, Ніне *Краніве*;

10) імёны і прозвішчы мужчынскага роду, якія заканчваюцца на зычны, а таксама назоўнікі мужчынскага роду, што абазначаюць геаграфічныя назвы, скланяюцца як агульныя назоўнікі другога скланення: Р. *Садовіча* *Алеся*, *горада Слуцка*; М. (пры) *Садовічу Алеся*, *у горадзе Слуцку*.

6.2. Прыметнік

Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне. Прыметнікі могуць называць: якасць прадмета, уласцівасць (*блакітнае неба*, *руплівы гаспадар*, *халодная ноч*), адносіны да іншых прадметаў (*цагляны дом*, *жытнёвы палетак*, *студэнцкі інтэрнат*), прыналежнасць асобе ці жывой істоце (*братаў шыйтак*, *Верына паліто*, *баврова хатка*).

Адна з граматычных асаблівасцей якасных прыметнікаў – здольнасць утвараюць формы ступеней параўнання: вышэйшую і найвышэйшую.

Вышэйшая ступень параўнання прыметнікаў паказвае на большую ці меншую якасць аднаго прадмета ў параўнанні з іншым або на розную ступень якасці прадмета ў залежнасці ад часу і абставін: *цікавы – цікавейшы*, *высокі – вышэйшы*.

Простыя формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў **-ейш- (-эйш-)**: *дарагі – даражэйшы*, *салодкі – саладзейшы*, *смелы – смялейшы*. У асобных выпадках простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса **-ш-**: *добры – лепшы*, *дрэнны – горшы*.

У рускай мове прыметнікі вышэйшай ступені параўнання – застылая, нязменная форма, якая граматычным складам не адрозніваецца ад прыслоўяў: *дороже, смелее, хуже, лучше*.

Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове найчасцей ужываюцца з назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам за або ў параўнальнай канструкцыі са злучнікамі як, чым: *брат старэйшы за сястру*, *брат старэйшы, чым сястра* (у рускай мове *брат старше сестры*, *брат старше, чем сестра*).

Неабходна адрозніваць ужыванне прыметнікаў *старшы і старэйшы*. Старшы – 1) ‘які стаіць вышэй у параўнанні з кім-небудзь па званні, пасадзе і г. д.’: *старшы лейтэнант*, *старшы навуковы супрацоўнік*; 2) ‘той, хто стаіць на чале групы людзей’: *паставіць старшага на будаўнічы аб’ект*; 3) ‘клас (курс і пад.), блізкі да заканчэння вучобы’: *вучні старшых класаў*. Старэйшы – ‘якому больш гадоў у параўнанні з кім-небудзь’: *старэйшы сын*.

Складаныя формы вышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца шляхам далучэння да прыметнікаў прыслоўяў *больш (болей), менш (меней): больш (болей) дарагі, менш (меней) салодкі.*

Найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў паказвае самую высокую ці самую нізкую якасць прадмета ў параўнанні з адпаведнай якасцю іншых прадметаў: *найдаражэйшы, найсмялейшы, найлепшы, найгоршы.*

Простыя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца шляхам далучэння да простых формы вышэйшай ступені прыстаўкі **най-**: *важнейшы – найважнейшы, прыгажэйшы – найпрыгажэйшы.*

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца далучэннем займенніка *самы* ці прыслоўяў *найбольш, найменш* да якасных прыметнікаў: *самы шчаслівы, самы дарагі, найбольш шчаслівы, найбольш дарагі, найменш цяжкі, найменш сонечны.*

Для абазначэння гранічнай (самай высокай ці самай нізкай) ступені якасці прадмета без суаднясення з якасцю іншых прадметаў часам выкарыстоўваецца **форма элятыва** – простая форма вышэйшай ступені параўнання. Форма элятыва не характэрна для беларускай літаратурнай мовы, яе ўжыванне лічыцца парушэннем нормы. У беларускай мове ёй адпавядаюць формы найвышэйшай ступені параўнання. Напрыклад, сказ *Полоцк – древнейший город Беларуси* правільна перакладаецца наступным чынам: *Полацк – найстаражытнейшы (ці найбольш старажытны) горад Беларусі.* Пераклад *Полацк – старажытнейшы горад Беларусі* лічыцца памылковым. Выкарыстанне формы элятыва дапускаецца толькі ў некаторых устойлівых выразх: *вышэйшая навучальная ўстанова, вышэйшыя органы ўлады.*

Не ўсе якасныя прыметнікі ўтвараюць формы ступеней параўнання. Гэта залежыць ад іх структуры і семантыкі. Толькі складаныя формы ступеней параўнання ўтвараюць прыметнікі з суфіксамі дзеепрыметнікаў **-уч-** (**-юч-**), **-ім-**: *траскучы, гаючы, любімы*; з суфіксамі **-ат-**, **-авіт-**, **-льн-**, **-к-**, **-лів-**, **-льн-**, **-н-**, **-іст-** і іншымі: *стракаты, хваравіты, мінімальны, гаваркі, спагадлівы, марозны, спрыяльны, лясісты.* Не ўтвараюць форм ступеней параўнання прыметнікі з суфіксамі **-ават-** (**-яват-**): *стараваты, сіняваты, -ав- (**-ов-**): *харавы, каляровы, пераможны*, а таксама прыметнікі, якія абазначаюць нязменныя якасці: *жывы, босы, глухі*; называюць масці жывёл: *буланы, пярэсты, рабы*; абазначаюць колер прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў: *васільковы, бэзавы, вішнёвы.* Не могуць утвараць форм ступеней параўнання складаныя якасныя прыметнікі: *светла-зялёны, чарнавокі.**

Прыналежныя прыметнікі (абазначаюць прыналежнасць прадмета асобе ці іншай жывой істоце: *леснікова хата, братаў капялюш, Кастусёў аловак, буслава гняздо, вароніна крыло*) у беларускай мове маюць адрозненні ад рускай ва ўтварэнні. Суфіксы **-аў-**, **-оў-**, **-ёў-**, **-еў-** ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду: *дзядзькаў, леснікоў, Кастусёў, Васеў.* Суфіксы **-ін-**, **-ын-** ужываюцца пры ўтварэнні прыналежных прыметнікаў ад асноў адушаўлёных назоўнікаў

жаночага роду: *сястрын, бабін, Наташын, Зосін* (у рускай мове *дядин, Костин, Васин, бабушкін, Наташын* і інш.).

Прыналежаць прыметнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць кароткую форму: у мужчынскім родзе – **нулявы канчатак**: *бацькаў, Петрусёў*, у жаночым родзе канчатак **-а**: *матчына хустка*, у ніякім не пад націскам **-а**: *вавёрчына дуло*, а пад націскам **-о**: *даччыно паліто*.

У вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежаць прыметнікі мужчынскага і ніякага роду пры неадусаўлёных назоўніках маюць кароткую форму, якая супадае з формай назоўнага склону (адпаведна нулявы канчатак і канчатак **-а**: *братаў, братава*), а прыметнікі жаночага роду заўсёды маюць кароткую форму – канчатак **-у**: *бацькаву кнігу, Наташыну радасць*.

Прыналежаць прыметнікі ўсіх родаў у назоўным склоне множнага ліку і ў вінавальным (пры неадусаўлёных назоўніках) маюць кароткую форму – канчатак **-ы**: *братавы кнігі, матчыны сёстры, дзедавы медалі*.

Ва ўскосных склонах (акрамя вінавальнага) адзіночнага і множнага ліку канчаткі прыналежаць прыметнікаў супадаюць з канчаткамі поўных якасных і адносных прыметнікаў.

6.3. Займеннік

Займеннік – самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, асобы, прыметы, але не называе іх. Каб папярэдзіць магчымыя памылкі, звязаныя з выкарыстаннем займеннікаў у беларускай мове, неабходна звярнуць увагу на некаторыя моманты.

Характэрнай асаблівасцю асабовых займеннікаў *я, ты, мы, ён (яна, яно), яны* з'яўляецца ўтварэнне форм ускосных склонаў ад суплетыўных асноў.

Н.	я	т-ы	м-ы	в-ы
Р.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Д.	мн-е	таб-е	н-ам	в-ам
В.	мян-е	цяб-е	н-ас	в-ас
Т.	мн-ой (-ою)	таб-ой (-ою)	н-амі	в-амі
М.	(пры) мн-е	таб-е	н-ас	в-ас

Зваротны займеннік **сябе** ўказвае на асобу, пра якую ідзе гаворка. Гэты займеннік можа адносіцца да ўсіх трох асоб адзіночнага і множнага ліку, скланяецца на ўзор займенніка *ты*. Адметнасцю яго з'яўляецца адсутнасць формы назоўнага склону.

Н.	—
Р.	сяб-е
Д.	саб-е
В.	сяб-е

Т.	саб-ой (-ою)
М.	саб-е

Неабходна адрозніваць склонавыя формы займеннікаў **сябе, цябе** (Р. і В. скл.) і **сабе, табе** (Д. скл.): *перамагчы сябе, убачыць цябе; сказаць табе, купіць сабе*.

Займеннік **сам** указвае на асобу ці прадмет, якія ўтвараюць дзеянне самастойна, без удзелу іншых асоб: *Хай рассудзіць, хай разважа, слова цвёрдае хай скажа, скажа сам народ* (Я. Купала).

Займеннік **самы** можа ўказваць на крайнюю мяжу, да якой распаўсюджваецца дзеянне: *Вясной, у час наводкі, вада падыходзіла да самай хаты* (Э. Самуілёнак); ужываецца для ўтварэння найвышэйшай ступені параўнання якасных прыметнікаў: *Зямля наша – самы святы запаведнік – і трэба, як маці, яе берагчы* (П. Панчанка); можа служыць для ўзмацнення часавага значэння назоўніка: *Ад самага красавіка надвор'е спрыяла людзям* (І. Мележ).

Займеннікі **сам** і **самы** маюць розныя склонавыя формы.

Н.	сам	сам-ы
Р.	сам-ога	сам-ага
Д.	сам-ому	сам-аму
В.	сам-ога	як Н. або як Р.
Т.	сам-ім	сам-ым
М.	(пры) сам-ім	сам-ым

Няэўныя займеннікі ў беларускай мове маюць прыстаўкі *не-, абы-*: **нехта, нешта, нечы, нейкі, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які** і постфіксы *-небудзь, -сьці (-сь)*: **хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, які-небудзь, хтосьці (хтось), штосьці (штось), чыйсьці (чыйсь)**.

Адмоўныя займеннікі маюць прыстаўку *ні-*: **ніхто, нішто, ніякі, нічый**. Рускім адмоўным займеннікам *некого, нечого* адпавядаюць спалучэнні *няма каго, няма чаго* ў беларускай мове: *некого спросіць – няма каго спытаць, нечого чытаць – няма чаго чытаць*.

6.4. Лічэбнік

Лічэбнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі, колькасць, сукупнасць ці парадак прадметаў пры лічэнні: *чатыры, семдзесят, трыццаць два; чатыры бярозы, семдзесят чалавек, трыццаць два гады; чацвёра дзяцей, двое сяброў; чацвёрты нумар, сямідзясяты дом*.

Лічэбнік **адзін** мае формы ўсіх трох родаў у залежнасці ад роду назоўніка, з якім спалучаецца: *адзін год, адна зіма, адно лета*. Яму ўласцівы формы адзіночнага і множнага ліку: *адзін стол, адны абцугі*. Лічэбнік **адны** ў форме множнага ліку ўжываецца толькі пры множналікавых назоўніках: *адны нажніцы, адны сані*.

Лічэбнік **два** спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, **дзе** – з назоўнікамі жаночага роду: *два сыны, дзве сяброўкі*.

Лічэбнікі **два (дзе), тры, чатыры** дапасуюцца да назоўнікаў у склоне, прычым, у адрозненне ад рускай мовы, назоўнікі пры іх ужываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два сталы, тры падручнікі, чатыры ўрокі*.

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць частку адзінкі або цэлы лік і частку адзінкі: *дзе трэція; пяць цэлых і дзевяць сотых*. Асаблівасцю дробавых лічэбнікаў з'яўляецца іх здольнасць спалучацца з рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі: *тры пятыя насельніцтва; адна восьмая даходаў*. Паводле структуры дробавыя лічэбнікі састаўныя. Яны ўтвараюцца з пэўнаколькаснага лічэбніка ў лічніку і парадкавага лічэбніка ў назоўніку: *чатыры пятнаццатыя; дваццаць сотых*. Калі лічэбнікі выражаюць цэлы лік і частку цэлага, то пасля назвы цэлага ліку ўжываюцца злучнік *і* або прыметнік *цэлы*, а потым дробавы лічэбнік: *тры і пяць дзясятых; восем і тры сёмыя; тры цэлыя і пяць дзясятых; восем цэлых і тры сёмыя*. Пры абазначэнні дзесятковых дробаў выкарыстоўваецца спалучэнне *нуль цэлых: нуль цэлых і тры дзясятых; нуль цэлых і восем сотых*.

Сярод дробавых лічэбнікаў выдзяляюцца словы **паўтара, паўтары**, якія абазначаюць колькасць, што складаецца з цэлага і яго палавіны. Лічэбнік *паўтара* ўжываецца пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* – пры назоўніках жаночага роду: *паўтара года, паўтара вядра, паўтары тоны*.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае: *двое, абодва, абедзве, абое, трое, чацвёрта, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзявяцера, дзясяцера*. Утвараюцца зборныя лічэбнікі ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў **-ой-, -ёр-а, -ер-а**: *тры – трое, дзесяць – дзясяцера*.

Зборныя лічэбнікі не маюць катэгорый роду і ліку. Яны ўжываюцца: а) з назоўнікамі, што называюць маладых істот: *двое цялят, чацвёрта ягнят*; б) з множналікавымі назоўнікамі: *трое сутак, двое акулараў*; в) з назоўнікамі, якія называюць асоб мужчынскага полу: *пяцёра сяброў, васьмёра мужчын*; г) з назоўнікамі *людзі, дзеці, коні, свінні, гусі*: *шасцёра дзяцей, сямёра гусей*; д) з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны, усе*: *мы абое, усе дзявяцера*; е) з субстантываванымі прыметнікамі: *трое дзяжурных, двое паляўнічых*. Ужыванне зборных лічэбнікаў з іншымі назоўнікамі не з'яўляецца літаратурнай нормай: *сем дзяўчат, а не сямёра дзяўчат*.

Пры **скланенні** колькасных лічэбнікі маюць свае асаблівасці:

1) лічэбнікі **два (абодва), дзве (абедзве)** ва ўсіх скланавых формах захоўваюць родавыя адрозненні і маюць дзве разнавіднасці: цвёрдую, калі ўжываюцца з назоўнікамі мужчынскага ці ніякага роду, і мяккую, калі ўжываюцца з назоўнікамі жаночага роду: *два (абодва) дубы, палі; дзве (абедзве) сцезкі*. Яны адрозніваюцца скланавымі канчаткамі: Р. *двух, дзвюх*; Д. *двум, дзвюм*; Т. *двума, дзвюма*; М. (*пры*) *двух, дзвюх*. У творным склоне гэтыя лічэбнікі захавалі форму былога парнага ліку на *-ма*. Гэта ўласціва і лічэбнікам **тры, чатыры**, якія не маюць форм роду (Т. *трыма, чатырма*);

2) лічэбнікі ад **пяці** да **дваццаці** і лічэбнік **трыццаць** скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (тыпу *гаць, сенажаць*). У форме творнага склону гэтых лічэбнікаў падаўжаецца гук [ц'] у становішчы паміж галоснымі: *пяццю, трынаццацю*, але *шасцю*;

3) лічэбнік **дзевяноста** ва ўсіх склонах мае канчатак **-а**. Лічэбнікі **сорак, сто** змяняюць форму ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, на **сарака, ста**;

4) у лічэбніках ад **пяцідзсяці** да **васьмідзсяці** і ад **двухсот** да **дзесяцісот** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі;

5) у састаўных колькасных лічэбніках пры скланенні змяняецца кожнае слова, як адпаведны прасты ці складаны лічэбнік: *трыццаць сем – трыццаці сямі – трыццаці сямі – трыццаць сем – трыццацю сямю – трыццаці сямі*;

6) няпэўнаколькасныя лічэбнікі **некалькі, столькі, колькі, гэтулькі** скланяюцца, як прыметнікі множнага ліку: Н. *колькі, гэтулькі*, Р. *колькіх, гэтулькіх*, Д. *колькім, гэтулькім*, В. як Н. або Р., Т. *колькімі, гэтулькімі*, М. (аб) *колькіх, (у) гэтулькіх*;

7) у дробавых лічэбніках лічнік скланяецца, як колькасны лічэбнік, а назоўнік – як парадкавы: Н. *адна пятая*, Р. *адной пятай*, Д. *адной пятай*, В. *адну пятую* і г. д.;

8) лічэбнікі **паўтара, паўтары, паўтараста** маюць адну форму ва ўсіх склонах;

9) зборныя лічэбнікі **двое, трое** скланяюцца, як займеннікі *мае, твае, свае* (параўн.: Р. *дваіх, семярых, тваіх, сваіх*, Д. *дваім, семярым, тваім, сваім* і г. д.);

10) пры скланенні лічэбнікаў **абодва, абедзве** першая частка (*або-, абє-*) застаецца нязменнай, а другая змяняецца, як лічэбнікі *два, дзве*: *абодвух, абедзвюх; абодвум, абедзвюм* і г. д.

Парадкавыя лічэбнікі блізкія да прыметнікаў. Як прыметнікі, яны маюць катэгорыі роду, ліку, склону і дапасуюцца да назоўнікаў: *другі, другое, другая, другія; другога, другой, другімі* і г. д.

Парадкавыя лічэбнікі маюць арфаграфічныя асаблівасці. Калі яны ўтвораны ад састаўных пэўнаколькасных лічэбнікаў з апошнім кампанентам *тысяча, мільён, мільярд*, то пішуцца ў адно слова і з'яўляюцца складанымі: *трыццаць пяць тысяч – трыццаціпяцітысячны, дваццаць мільёнаў – дваццацімільённы*.

Калі першая частка парадкавых лічэбнікаў напісана лічбай, то яны пішуцца праз злучок: *35-тысячны, 20-мільённы*. Праз злучок пішуцца і лічэбнікі з канчаткамі: *25-ы, 18-га, 46-ым*.

У састаўных парадкавых лічэбніках пры скланенні змяняецца толькі апошняе слова: *тысяча дзесяцьсот восемдзсят дзявяты, тысяча дзесяцьсот восемдзсят дзявятага, тысяча дзесяцьсот восемдзсят дзявятamu* і г. д.

6.5. Дзеяслоў

Дзеяслоў – самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне ці стан прадмета як працэс і мае граматычныя катэгорыі асобы, трывання, стану, ладу, часу. Каб папярэдзіць магчымыя граматычныя памылкі, неабходна звярнуць увагу на спецыфіку **спражэння** дзеясловаў у беларускай мове.

У залежнасці ад характару асабовых канчаткаў выдзяляюць два тыпы спражэння дзеясловаў. Дзеясловы I і II спражэння ў цяперашнім і будучым простым часе адрозніваюцца канчаткамі (гл. табл. 3).

Табліца 3

Асабовыя канчаткі дзеясловаў

Асоба	I спражэнне	II спражэнне
Адзіночны лік		
1	-у, -ю	-у, -ю
2	-е'ш, -э'ш, -аш	-іш, -ыш
3	-е, -э, -а	-іць, -ыць
Множны лік		
1	-ем, -эм, -ем, -ом, -ам	-ім, -ым
2	-еце, -эце, -яце', -яцё'	-іце, -ыце
3	-уць, -юць	-аць, -яць

Тып спражэння зручней за ўсё вызначаць па канчатках 2-й асобы адзіночнага ліку і 3-й асобы множнага ліку. Дзеясловы I спражэння ў 2-й асобе адзіночнага ліку маюць канчатак **-еш** (*-эш, -аш*): *нясееш, бярэеш, пішаеш*; а дзеясловы II спражэння – канчатак **-іш** (*-ыш*): *сядзіш, просіш, гаворыш, варыш*. У 3-й асобе множнага ліку для дзеясловаў I спражэння характэрны канчатак **-уць** (*-юць*): *нясуць, пішуць, гуляюць*, а для дзеясловаў II спражэння – канчатак **-аць** (*-яць*): *гавораць, сядзяць, возяць*.

Асаблівай увагі патрабуюць наступныя формы:

1) у форме 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу пад націскам ужываюцца канчаткі **-ом** (*-ём*), не пад націскам – **-ам** (*-ем*): *бяром, нясём, пішам, чытаем*; у форме заганнага ладу пад націскам ужываюцца канчаткі **-ем** (*-эм*): *нясем, бярэм*;

2) у форме 2-й асобы множнага ліку канчатак вызначаецца наступным чынам: спачатку неабходна вызначыць месца націску па форме 3-й асобы множнага ліку; калі ў гэтай форме націск на аснове, то і ў 2-й асобе множнага ліку ён захавецца на аснове: *хварэ'юць – хварэ'еце*; калі ж націск на канчатку, то ў 2-й асобе множнага ліку ён захавецца на апошняй галоснай: *бяру'ць – бераце'* (*берацё'*), *вязу'ць – везяце'* (*везяцё'*), *нясуць – несяце'* (*несяцё'*);

3) трэба адрозніваць канчаткі дзеясловаў абвеснага і заганнага ладу ў форме 2-й асобы множнага ліку: *прывезяце'*, *ідзяце'* – абвесны лад, *прывясі'це, ідзі'це* – заганны лад.

У беларускай мове асобна выдзяляюць рознаспрагальныя дзеясловы *бегчы, есці, даць* і вытворныя ад іх пры дапамозе прыставак *адбегчы, з'есці, перадаць* і інш. (гл. табл. 4).

Табліца 4

Асавовыя канчаткі рознаспрагальных дзеясловаў

Асоба	Бегчы	Есці	Даць
Адзіночны лік			
1	бяг-у	е-м	д-ам
2	бяж-ыш	я-сі	д-асі
3	бяж-ыць	е-сць	дас-ць
Множны лік			
1	бяж-ым	ядз-ім	дадз-ім
2	беж-ыце' (-ыцё')	я-сце' (-сцё')	да-сце' (-сцё')
3	бяг-уць	яд-уць	дад-уць

Неабходна адрозніваць напісанне **суфіксаў дзеясловаў**. Пры выбары правільнага варыянта паміж суфіксамі **-ава-** (**-ява-**) і **-ва-** ўтвараецца форма першай асобы адзіночнага ліку: калі гэтая форма заканчваецца на **-ую (-юю)**, то формы інфінітыва і прошлага часу ўжываецца з суфіксамі **-ава-** (**-ява-**): *даследую – даследаваць, даследаваў; дзякую – дзякаваць, дзякаваў*. Калі ж форма 1-й асобы адзіночнага ліку заканчваецца на **-ваю**, то неабходна пісаць суфікс **-ва-**: *апытваю – апытваць, апытваў, расказваю – расказваць, расказваў*.

Пераважная большасць запазычаных дзеясловаў ужываецца з суфіксам **-ава-** (**-ява-**): *дэградаваць, фальсіфікаваць, арыентаваць, прагназаваць, балансаваць, цытаваць, аналізаваць, культываваць, кантактаваць, планаваць, групаваць, ліквідаваць, акліматызаваць, перафразавать, кваліфікаваць, інфармаваць*.

Дзеяслоўны суфікс **-ірава-** (**-ырава-**) ужываецца:

1) калі без гэтага суфікса ўзнікае аманімія з дзеясловамі на **-ава-** (**-ява-**): *буксіраваць – буксаваць, парадзіраваць – парадаваць, будзіраваць – будаваць, газіраваць – газаваць, камандзіраваць – камандаваць, фарміраваць – фармаваць, апаніраваць – апанаваць*;

2) калі дзеяслоў без **-ір-** (**-ыр-**) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць: *шакіраваць, бісіраваць, бравіраваць, гарманіраваць, драпіраваць, лабіраваць, курыраваць, лавіраваць, сервіраваць, фантазіраваць*;

3) калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне: *манціраваць, пасівіраваць, аксідзіраваць, зандзіраваць, сталіраваць, дэмпфіраваць, юзіраваць, юсіраваць, парафіраваць, дыфундзіраваць*.

У некаторых выпадках паралельна ўжываюцца дзве формы: *дэмаскіраваць – дэмаскаваць, акупіраваць – акупаваць, курсіраваць – курсаваць, калькіраваць – калькаваць, базіраваць – базаваць*.

6.6. Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе як формы дзеяслова

Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная форма дзеяслова, што абазначае прымету прадмета ці асобы паводле дзеяння: *падрыхтаваны рукапіс, рэкамендуемы да друку*.

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы інфінітыва пры далучэнні да яе суфіксаў **-ш-, -ўш-, -л-**, а таксама канчаткаў прыметнікаў: *прынес-ці – прынёшы, прыляце-ць – прыляцеўшы, узмужне-ць – узмужнелы*.

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану цяперашняга часу** ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пры далучэнні да яе суфіксаў **-уч-, -юч-** (ад дзеясловаў I спр.), **-ач-, -яч-** (ад дзеясловаў II спр.), а таксама канчаткаў прыметнікаў: *руха-юць – рухаючыя сілы гісторыі, плану-юць – плануючыя органы*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану прошлага часу** ўтвараюцца ад асновы пераходных дзеясловаў закончанага трывання шляхам далучэння суфіксаў: **-н-, -ен-, -ан-, -т-** і канчаткаў прыметнікаў: *напісаны, абавязаны, раскіданы, засеяны, асветлены, накрышаны, пашыты*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану цяперашняга часу** ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу пераходных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфіксаў **-ем-, -ім-** і канчаткаў прыметнікаў: *кіру-юць – кіруемы, ствараюць – ствараемы*.

У беларускай мове як поўныя, так і кароткія дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу пішуцца з адной літарай *н*: *складзены, паднесены, спілавана, куплена*.

У сучаснай беларускай мове найбольш пашыраныя і ўжывальныя дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага і залежнага стану з суфіксамі **-л-, -н-, -ан-, -ен-, -т-**: *пачарнелы, задуманы, вывучаны, прынесены, прышыты*. Дзеепрыметнікі прошлага часу незалежнага стану з суфіксам **-ш-, -ўш-** абмежаваны ва ўжыванні, пры магчымасці іх пажадана замяняць дзеепрыменікамі, што маюць суфікс **-л-**: *пажайцеўшая трава – пажайцелая трава, счарнеўшы снег – счарнелы снег, пачырванеўшыя рукі – пачырванелыя рукі, пераспеўшыя ягады – пераспелыя ягады*.

У сучаснай беларускай мове абмежавана выкарыстанне дзеепрыметнікаў з суфіксамі **-ач-, -яч-, -уч-, -юч-**. У значнай ступені гэта тлумачыцца тым, што яны па форме супадаюць з дзеепрыслоўямі і іх можна ўспрыняць двухсэнсавы. Таму ў беларускай мове пазбягаюць ужывання дзеепрыметнікаў тыпу *пішучы, стукаючы, гаворачы*. Такія дзеепрыметнікі сустракаюцца пераважна ў навуковых працах і ў мове газет, як правіла, у складзе тэрмінаў.

Малаўжывальныя ў беларускай мове і дзеепрыметнікі з суфіксамі **-ем-, -ім-**.

Зусім не характэрны для беларускай мовы зваротныя дзеепрыметнікі.

У беларускай мове ёсць многа сродкаў замены неўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з іншых моў. Найбольш ужывальныя пры перакладзе з рускай мовы:

- 1) нарматыўныя дзеепрыметнікі з суфіксамі -л-, -н-, -ен-, -ан-, -т-: *волнующееся озеро – усхваляванае возера;*
- 2) дзеепрыслоўі: *сказал остановившийся человек – сказаў чалавек, спыніўшыся;*
- 3) дзеясловы: *ночные костры, светившиеся там и сям, только увеличивали темноту – начныя кастры свяціліся і толькі павялічвалі цемру;*
- 4) прыметнікі: *томимый голодом человек – галодны чалавек, обслуживающий персонал – абслуговы персанал;*
- 5) назоўнікі: *будущая жизнь – будучыня, фермер, владеющий садом – фермер-садаўладальнік;*
- 6) даданыя азначальныя часткі: *звери, живущие на болоте – зверы, якія жывуць на балоце.*

Дзеепрыслоўе – гэта нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне пры галоўным, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Андрэй, пасядзеўшы, пайшоў на сцэну (П. Пестрак).*

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання, а дзеепрыслоўі закончанага трывання – ад дзеясловаў закончанага трывання.

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы дзеясловаў цяперашняга часу I спражэння пры дапамозе суфікса **-учы-** (**-ючы-**), а таксама ад дзеясловаў II спражэння пры дапамозе суфікса **-ачы-** (**-ячы-**): *плав-уць – плав-учы, спява-юць – спявай-учы, гавор-аць – гавор-ачы, воз-яць – воз-ячы.*

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ці ад асновы інфінітыва, ці ад асновы прошлага часу пры дапамозе суфіксаў **-ўшы-** (пасля галосных), **-шы-** (пасля зычных): *перада-ць – перада-ўшы, сказа-ць – сказа-ўшы, прынес-ці – прынёс-шы, скла-ў – скла-ўшы.*

У беларускай мове існуюць пэўныя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў. У сказе дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік абазначаюць дзеянні адной асобы ці прадмета: *Церусіла поўнач людзям сны, плывучы высока над зямлёю (М. Лужанін).* У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *церусіла* і дзеепрыслоўе *плывучы* абазначаюць дзеянне аднаго і таго ж прадмета – поўначы. Нельга ў адным сказе ўжываць дзеепрыслоўе і дзеяслоў-выказнік, што абазначаюць дзеянні розных асоб ці прадметаў. Гэта парушэнне літаратурнай нормы. Такія сказы няправільныя ў сэнсавых і стылявых адносінах: *Падыходзячы да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік.* У гэтым сказе дзеяслоў-выказнік *сапсаваўся* адносіцца да дзейніка *гадзіннік*, а дзеепрыслоўе *падыходзячы* да гэтага дзейніка не адносіцца. Правільна пабудаваць гэты сказ трэба так: *Калі мы падыходзілі да вёскі, у нас сапсаваўся гадзіннік.*

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да неазначальнай формы дзеяслова, г.зн. калі выказнік безасабовага

сказа выражаецца спалучэннем безасабовага дзеяслова ці прэдыкатыўнага прыслоўя (*трэба, нельга, варта* і інш.) з інфінітывам: *Падводзячы вынікі работы за год, можна адзначыць несумненны прагрэс у вырашэнні многіх складаных пытанняў*. Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываць нельга: ~~*Прачытаўшы ўважліва апавяданне, мне здалося, што рэдактарскіх направак у ім няма; Надыходзячы да школы, мне стала цяплей.*~~

6.7. Прыслоўе

Прыслоўе – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння ці стану (*зrabілі добра, слухаючы ўважліва*), прымету якасці (*надзвычай прыгожы, правільна зроблены, вельмі ціха*) або прымету прадмета (*размова па-беларуску, дарога дадому*).

Галоўная прымета прыслоўяў – іх нязменнасць. Яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не маюць канчаткаў, не ўтвараюць форм роду і ліку. Толькі якасныя прыслоўі маюць ступені параўнання і формы суб'ектыўнай ацэнкі: *высока – вышэй, найвышэй, высакавата*.

Якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў, маюць дзве формы ступеней параўнання – вышэйшую і найвышэйшую, якія паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці. Формы ступеней параўнання прыслоўяў бываюць простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад прыслоўяў пры дапамозе суфікса *-ей (-эй, -ай)*: *востра – вострэй, весела – веселей*. Некаторыя прыслоўі ўтвараюць форму вышэйшай ступені параўнання ад суплетыўнай асновы пры дапамозе суфікса *-ш*: *мала – менш, многа – больш, добра – лепш, дрэнна – горш*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца з дапамогай слоў *больш (болей), менш (меней)*, якія далучаюцца да якасных прыслоўяў: *больш спакойна, менш напружана*.

Нельга забываць пра тое, што пасля вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў ужываецца прыназоўнік *за* (*піша лепш за сябра*) або параўнальная канструкцыя са злучнікам *чым (як)*: *Міхась піша дыктоўкі лепш, чым Антось* (у рускай мове *пишет лучше друга; Миша пишет диктанты лучше Антона; Миша пишет диктанты лучше, чем Антон*).

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў ўтвараецца далучэннем прыстаўкі *най-* да формы вышэйшай ступені: *лягчэй – найлягчэй, больш – найбольш, прасцей – найпрасцей*.

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе слоў *найбольш, найменш*, якія далучаюцца да прыслоўяў, а таксама спалучэннем форм вышэйшай ступені параўнання са словамі *за ўсё, за ўсіх*: *найбольш выразна, найменш дакладна, менш за ўсё, хутчэй за ўсіх*.

7. СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

7.1. Адрозненні ў будове некаторых словазлучэнняў у беларускай і рускай мовах

Для беларускай мовы характэрны наступныя спецыфічныя рысы ў будове словазлучэнняў:

1) дзеясловы ветлівасці *дзякаваць, падзякаваць, аددзячыць, дараваць, прабачыць* спалучаюцца з назоўнікамі або займеннікамі ў форме **давальнага** склону: *падзякаваць брату, дараваць сябру, прабачце мне* (у рускай мове названыя дзеясловы патрабуюць вінавальнага склону: *поблагодарить брата, простить друга, извините меня*);

2) дзеясловы руху (*ісці, бегчы, ехаць, плыць, ляцець*), волевыяўлення (*паслаць, адправіць, выправіць*) у словазлучэннях з мэтавым значэннем кіруюць назоўнікамі або займеннікамі ў форме **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **на**: *ісці на ваду, з'ездзіць на бацьку, паслаць на доктара*. Калі залежнымі назоўнікамі выступаюць назвы ягад, грыбоў, кветак ці словы *ягады, грыбы, кветкі, арэхі*, то яны таксама ставяцца ў форму вінавальнага склону, але з прыназоўнікам **у**: *паехаць у грыбы, пайсці ў суніцы, адправіць у арэхі* (у рускай мове залежныя словы пры пералічаных дзеясловах ставяцца ў форму творнага склону з прыназоўнікам **за**: *идти за водой, съездить за отцом, послать за врачом, поехать за грибами, пойти за земляникой, отправит за орехами*);

3) дзеясловы *жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, дзівіцца, цешыцца, здэкавацца, кніць* кіруюць назоўнікамі ці займеннікамі ў **родным** склоне з прыназоўнікам **з** (**са**): *жартаваць з дзяцей, смяяцца з недахопаў, здэкавацца з яго* (адпаведныя рускія дзеясловы патрабуюць формы творнага склону з прыназоўнікам **над**: *шутить над детьми, смеяться над недостатками, издеваться над ним*);

4) дзеясловы *хварэць, захварэць* і прыметнік *хворы* кіруюць **вінавальным** склонам з прыназоўнікам **на**: *захварэць на ангіну, хворы на грип* (у рускай мове назоўнік ставіцца ў форму творнага склону без прыназоўніка: *заболеть ангиной, болен гриппом*);

5) дзеясловы маўлення, думкі, пачуцця (*гаварыць, казаць, распытваць, думаць, разважаць, клапаціцца*) патрабуюць ад назоўнікаў ці займеннікаў формы **вінавальнага** склону з прыназоўнікам **пра**: *гаварыць пра адносіны, распытваць пра пачуцці, думаць пра яе* (у рускай мове залежнае слова ставіцца ў форму меснага склону з прыназоўнікам **о** (**об**): *говорить об отношении, расспрашивать о чувствах, думать о ней*);

6) пры дзеясловах са значэннем стану ці дзеяння (*хадзіць, блукаць, лятаць, бачыцца, гладзіць, стукаць*) назоўнік ставіцца ў форму **меснага** склону з прыназоўнікам **на**: *хадзіць на суседзях, блукаць на лясах, бачыцца на выхадных, гладзіць на валасах, стукаць на спіне* (у рускай мове назоўнік

ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *ходить по соседям, блуждают по лесам, видется по выходным, гладить по волосам, стучать по спине*);

7) пры назоўніках *лекцыя, нарысы, адзнака* і іншых залежнае слова ставіцца ў форму **меснага** склону з прыназоўнікам **па**: *лекцыя па го-раўтварэнні, адзнака па чарчэнні, адзнака па фізічным выхаванні* (у рускай мове назоўнік ужываецца ў давальным склоне з прыназоўнікам *по*: *лекция по горообразованию, оценка по черчению, оценка по физической культуре*);

8) дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць ад залежнага слова формы **творнага** склону з прыназоўнікам **з (са)**: *ажаніць з Аленай, ажаніцца са Святланай* (у рускай мове залежны назоўнік ставіцца ў форму **меснага** склону з прыназоўнікам *на*: *женить на Елене, жениться на Светлане*);

9) лічэбнікі *два, тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у форме назоўнага склону множнага ліку: *два акіяны, тры студэнты, чатыры дні*. Азначэнні пры такіх назоўніках таксама ставяцца ў назоўны склон множнага ліку: *два глыбокія акіяны, тры старанныя студэнты, чатыры цёплыя дні* (у рускай мове названыя лічэбнікі кіруюць назоўнікамі ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *два глубоких океана, три старательных студента, четыре тёплых дня*). Лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй у назоўным склоне кіруюць назоўнікамі ў родным склоне множным ліку як у беларускай, так і ў рускай мовах: *пяць кветак, сем паверхаў*;

10) у дробавых лічэбніках частка *адна, дзве, тры, чатыры* ў лічніку (рус. *числитель*) дапасуецца да парадкавага лічэбніка ў назоўніку (рус. *знаменатель*): *адна пятая, дзве трэція, тры дзясятая*. Калі ў лічніку стаяць лічэбнікі *пяць, шэсць* і вышэй, то яны кіруюць парадкавымі лічэбнікамі назоўніка ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзявятых, восем пятнаццатых*.

7.2. Каардынацыя дзейніка і выказніка ў сказе

Выказнік у сказе граматычна і сэнсава звязаны з дзейнікам, каардынуйце з ім свае формы, г. зн. поўнасю або часткова граматычна прыпадабняецца да яго. Такая сувязь носіць назву **каардынацыі**. Пры каардынацыі формы асобы, ліку, а ў прошлым часе і роду дзеяслова дыктуюцца назоўнікам (займеннікам), што выступае ў ролі дзейніка: *Даследаванне праводзіцца. Абарона курсавых работ закончылася*.

Граматычныя памылкі, абумоўленыя парушэннем норм каардынацыі дзейніка і выказніка, узнікаюць пры няправільным выбары: 1) форм ліку выказніка пры дзейніку, выражаным словам ці спалучэннем слоў са значэннем колькасці; 2) форм ліку выказніка пры аднародных дзейніках; 3) форм роду выказніка пры дзейніках, выражаных назоўнікамі мужчынскага роду са значэннем прафесіі, роду дзейнасці.

У апошні час у навуковай літаратуры даюцца разнастайныя рэкамендацыі па выкарыстанні форм адзіночнага і множнага ліку выказнікаў.

Адны вучоныя ўлічваюць у першую чаргу граматычную каардынацыю (*Большасць навучэнцаў добра справілася з заданнем* – выказнік мае форму адзіночнага ліку, паколькі дзейнік выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ліку), іншыя – сэнсавую (*Большасць навучэнцаў добра справілася з заданнем* – выказнік мае форму множнага ліку, паколькі абазначае дзейнасць мноства асоб). Некаторыя вучоныя правільнымі прызнаюць абодва варыянты, але праводзяць дыферэнцыяцыю з улікам адушаўлёнасці / неадушаўлёнасці назоўнікаў, актыўнасці / пасіўнасці, сумеснасці / раздзельнасці ажыццяўлення дзеяння, парадку слоў і інш.

Асноўныя выпадкі выкарыстання форм ліку выказніка адлюстраваны ў табліцы 5.

Табліца 5

Выказнік у форме адзіночнага ліку	Выказнік у форме множнага ліку
Дзейнік выражаны колькасна-іменным спалучэннем:	
а) пры якім ёсць словы <i>ўсяго, толькі</i> : <i>Забраніравана было ўсяго тры месцы.</i>	а) пры якім ёсць азначэнні ў форме множнага ліку або словы <i>ўсе, гэтыя</i> : <i>Гэтыя тры кнігі былі самымі дарагімі для мяне.</i>
б) у якім ёсць словы <i>мінут, гадзін, дзён, тыдняў, месяцаў, гадоў, зім, летаў, вёснаў</i> : <i>Мінула пяць гадоў.</i>	<i>Гэтыя пяць гадоў былі самымі плённымі</i>
в) з састаўным лічэбнікам, які заканчваецца на <i>адзін</i> : <i>Дваццаць адзін студэнт з'явіўся на экзамен.</i>	<i>Усе дваццаць адзін студэнт удзельнічалі ў спаборніцтвах.</i>
г) у якое ўваходзіць назоўнік са значэннем пэўнай колькасці (<i>пара, тройка, дзясятка, сотня, пяцёрка</i> і пад.): <i>За адзін дзень была прададзена сотня новых падручнікаў.</i>	
д) дзеянне ўспрымаецца як цэласнае: <i>Пяць байцоў накіравана ў разведку (заданне выконваюць групай).</i>	б) падкрэсліваецца раздзельнае ажыццяўленне дзеяння: <i>Пяць байцоў накіраваны ў разведку (кожны з самастойным заданнем).</i>
Дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка няпэўна-колькаснага значэння (<i>рад, шэраг, мноства, большасць, меншасць, большая частка</i>) з назоўнікам роднага склону множнага ліку:	
а) калі абазначаецца дзеянне неадушаўлёных прадметаў ці падкрэсліваецца пасіўнасць дзеяння: <i>Рад парт быў пастаўлены пасярэдзіне аўдыторыі; Шэраг супрацоўнікаў быў прыцягнуты да адказнасці.</i>	а) калі дзейнік мае значэнне асобы або калі падкрэсліваецца актыўнасць (раздзельнасць) дзеяння: <i>Большасць удзельнікаў канферэнцыі ўжо выступілі; У другой палове чэрвеня большасць птушанят пакідаюць свае</i>

	<i>гнёзды; Мноства хмар распаўзліся ў розныя бакі.</i>
Пры аднародных дзейніках:	
а) калі дзейнікі звязаны раздзяляльнымі злучнікамі і стаяць пасля выказніка: <i>Сёння будзе лекцыя ці семінар?</i>	а) калі дзейнікі стаяць перад выказнікам: <i>Неба, вада і зямля пераліваюцца зіхатлівым бляскам.</i>
б) калі дзейнікі звязаны злучнікамі <i>а, не толькі ...але і і пад.:</i> <i>Спатрэбіцца не толькі копія дыплама, але і сам дыплом.</i>	б) калі дзейнікі маюць значэнне асобы: <i>Даўно не бачыліся Ніна і Аляксей.</i>

Пры дзейніку, які называе асоб па родзе заняткаў, прафесіі, званні, пасадзе, выказнік мае форму мужчынскага роду незалежна ад полу асобы: *прафесар прачытаў даклад, урач выпісаў рэцэпт*. Калі побач з такімі назоўнікамі ўжываецца ўласнае імя (прозвішча), то выказнік каардынуецца з уласным імем (прозвішчам), агульны назоўнік у такім разе выступае ў функцыі прыдатка: *Адвакат Іванова дала неабходную кансультацыю*.

8. КЛАСІФІКАЦЫЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ МАЎЛЕННЯ

Функцыянальныя стылі маўлення – гэта адносна ўстойлівыя разнавіднасці літаратурнай мовы, якія абслугоўваюць пэўную сферу (навуку, адміністрацыйна-справавыя адносіны, грамадска-палітычную дзейнасць, бытавыя зносіны, мастацкую творчасць), характарызуюцца адметнымі рысамі і спецыфікай выкарыстання моўных сродкаў (лексічных, фразеалагічных, граматычных), абумоўленымі сітуацыяй маўлення.

Сітуацыя маўлення – экстралінгвістычная абстаноўка, з улікам якой будзецца выказванне. Так, на выбар моўных сродкаў уплываюць мэта і задачы выказвання, форма зносін (вусная ці пісьмовая, маналог ці дыялог), месца і змест зносін, мэтавая аўдыторыя і інш.

Вылучаюць пяць функцыянальных стыляў: навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, мастацкі, размоўны (гутарковы). У апошні час пачалі вылучаць яшчэ і канфесійны стыль – стыль рэлігійнай літаратуры і набажэнства.

Стылі называюцца функцыянальнымі таму, што іх адметнасці вызначаюцца асаблівасцямі функцый мовы ў дадзенай сферы зносін. Напрыклад, функцыя навуковага і афіцыйна-справавога стыляў заключаецца ў тым, каб дакладна і аб'ектыўна перадаваць інфармацыю (інтэлектуальную і справавую адпаведна); функцыя публіцыстычнага стылю – уздзеянне на волю і пачуцці слухача або чытача; функцыя гутарковага стылю – падтрыманне неафіцыйных зносін; асноўная функцыя мастацкага стылю – эстэтычнае, мастацка-вобразнае ўздзеянне на рэцыпіента.

Ва ўсіх стылях вылучаюцца **падстылі**, размежаванне якіх заснавана на дадатковых спецыфічных для кожнага стылю фактарах. Так, навуковыя падстылі вылучаюцца на аснове спецыфікі розных відаў навуковых зносін. Падстылі афіцыйна-справавога стылю вылучаюцца ў залежнасці ад прызначэння тэкстаў. На падставе спецыфікі сродкаў масавай інфармацыі вылучаюцца пэўныя падстылі ў публіцыстычным стылі і г. д. (гл. *табліцу 6*).

Любы падстыль рэалізуецца ў сукупнасці вызначаных тыпаў тэкстаў, або жанраў. **Жанр** – род, разнавіднасць гаворкі, вызначаная дадзенымі ўмовамі сітуацыі і мэтай ужывання.

У сучаснай беларускай мове сістэма стыляў даволі гнуткая. Функцыянальныя стылі не ўтвараюць замкнёных сістэм, паміж імі існуе шырокае ўзаемадзеянне, можна гаварыць нават пра іх ўзаемапранікненне. Так, у сувязі з развіццём тэхнікі, укараненнем навуковых дасягненняў у вытворчасць з’явіліся жанры, якія сумяшчаюць у сабе рысы навуковага і афіцыйна-справавога стыляў (патэнты, інструкцыі па карыстанні і г. д.). Газетны артыкул на навуковую тэму сумяшчае ў сабе асаблівасці навуковага і публіцыстычнага стыляў, рэцэнзія – навуковага і дзелавага і г. д.

Дыферэнцыяльныя прыметы функцыянальных стыляў адлюстраваны ў *табліцы 6*.

Табліца 6

Стылі	Сферы выка- рыстан ня	Мэты зносін	Агульныя прыметы	Падстылі	Жанры
навуко- вы	навука, тэхніка	паведа- міць інтэлекту- альную інфарма- цыю	лагічнасць, дакладнасць, аб’ектыў- насць, аргументава- насць, інфармацый ная насычанасць	уласна навуковы, навукова- даведачны, навукова- тэхнічны, навукова- вучэбны, навукова- папулярны	дысертацыя, манаграфія, артыкул, тэзісы, падручнік, рэферат, анатацыя, рэзюмэ і інш.
афіцый -на- спра- вавы	адміні- страцый -на- права- вая і дыпла- ма- тычная	паведам- ленне інфарма- цыі і рэгуляцыя афіцый- ных зносін	кампактнасць выкладу, стандартыза- цыя, паслядоўнасць і дакладнасць, аб’ектыўнасць	канцыляр- скі, заканадаў- чы (юры- дычны), дыплама- тычны	дзелавыя дакументы (заявы, пагадненні, дагаворы і інш.), пастановы, загады,

			ць ацэнак, адсутнасць эмацыянальн асці		законы і інш.
публіц ы- стычны	палітык а- ідэалагі ч-ныя, грамадс ка- экана- мічныя, культур -ныя, спар- тыўныя і інш. грамадс кія зносіны	інфарма- ваць, ўздзейні- чаць на грамад- скую думку	даходлівасць , агульнаразу -меласць, эмацыянальн асць, ацэначнасць	газетна- публіцыс- тычны, радыё- і тэлежур- налісцкі, аратарскі (агітацый- ны), камуніка- тыўны, рэкламны	артыкул, нарыс, інтэрв'ю, хранікаль- ная нататка, рэпартаж, дэбаты, прэс- канферэн- цыя, аб'ява, плакат, лозунг і інш.
мастац кі	мастацк ая літарату -ра	паведаміц ь і ўздзейні- чаць на думкі і пачуцці чытача	эмацыяналь- насць, вобразнасць, стылістычна я незамкнёнас ць	празаічны, паэтычны, драматур- гічны	апавядан-не, аповесць, раман, казка, верш, паэма, балада, камедыя, трагедыя, драма і інш.
гутарко -вы	сямейн ыя і сяброў- скія зносіны	абмен думкамі, інфарма- цыяй з блізкімі, знаёмымі людзьмі	натуральнас ць, непасрэднас ць маўлення, эмацыянальн асць, ацэначнасць	размоўна- бытавы, размоўна- афіцыйны	Паўсядзён- ныя гутаркі, дыялогі, прыватныя лісты і інш.

Функцыянальныя стылі супастаўляюцца на аснове іх лексічнага напаўнення і граматычных асаблівасцей. Так, у кожным стылі можна вылучыць т. зв. **стылістычна афарбаваныя словы**, якія ўжываюцца толькі (ці пераважна) у дадзенай сферы: у гутарковым стылі – гутарковая і прастамоўная лексіка, у навуковым – тэрміналогія, у публіцыстычным – грамадска-палітычная лексіка і г. д. Аднак стыль не варта разумець толькі як

спалучэнне характэрных, спецыфічных для яго лексічных сродкаў. Трэба ўсведамляць, што ў кожным стылі асноўная маса слоў – агульнаўжывальная, **нейтральная (міжстылёвая)** лексіка. Менавіта на яе фоне і вылучаюцца адметныя словы, якія складаюць моўную спецыфіку стылю.

Кожны функцыянальны стыль па-рознаму выкарыстоўвае **граматычныя формы і канструкцыі**, што дае падставы вылучаць марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці стыляў. Напрыклад, яскравай прыметай навуковага стылю выступае выкарыстанне аддзеяслоўных і адпрыметнікавых назоўнікаў, дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротаў, развітых, ускладненых і складаназалежных сказаў. У гутарковым жа стылі перавага аддаецца дзеясловам, сказы часта простыя, няпоўныя.

Асобае месца ў сістэме функцыянальных стыляў займае **мастацкі стыль**. Лексіка мастацкіх твораў можа ўключаць сродкі, якія знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы (дыялектызмы, жарганізмы). Акрамя таго, тут могуць быць прадстаўлены і ўсе стылістычныя рэсурсы мовы, праўда, у якасці асобных элементаў, якія выконваюць пераважна эстэтычную функцыю. Напрыклад, фрагменты афіцыйна-справавога стылю ў мастацкім творы могуць выкарыстоўвацца для стварэння праўдападобных вобразаў, для маўленчай характарыстыкі персанажаў, могуць служыць сродкамі стварэння сатыры, пародыі.

Шырокая разнастайнасць моўных сродкаў характэрна і для **публіцыстычнага стылю**. Жанры, якія ў першую чаргу прызначаны для інфармавання людзей (рэпартажы, справаздачы, хранікальныя нататкі), прыёмам падачы матэрыялу набліжаюцца да справавога маўлення. Стылем, блізкім да навуковага, пішуцца некаторыя газетныя артыкулы. Нарэшце, такія жанры, як фельетон, памфлет, з'яўляюцца гібрыднымі, сумяшчаюць у сабе рысы публіцыстычнага і мастацкага стыляў.

Хаця ў публіцыстычным стылі досыць поўна адлюстроўваецца сучасная беларуская мова, усё ж ёсць і такія моўныя з'явы і сродкі, якія можна назваць спецыфічнымі для гэтага стылю:

1) шырокае выкарыстанне грамадска-палітычнай лексікі: *парламент, канстытуцыя, дэпутат, гандлёва-эканамічныя адносіны*;

2) пераасэнсаванне агульнаўжывальнай лексікі, тэрмінаў: *атмасфера даверу, палітычны спектакль, апошні раўнд сустрэчы, чарговы тур перамоў, інвестыцыйны клімат*;

3) выкарыстанне шаблонных выразаў: *людзі ў белых халатах, чорнае золата, гарачая падтрымка, даць зялёную вуліцу, стальныя артэрыі, жывая легенда, карэнныя пераўтварэнні, акула п'яра*;

4) наяўнасць неалагізмаў і аказіяналізмаў, варварызмаў і экзатызмаў: *Пультаманія (zipping) – адна з самых распаўсюджаных хвароб Заходняй Еўропы*;

5) многія публіцыстычныя жанры характарызуюцца багаццем вобразна-выяўленчых сродкаў літаратуранай мовы (эпітэтаў, метафар, стылістычных фігур і інш.): *смяротны вораг, ураган бомбаў, бессмяротная слава*;

6) ужыванне адзіночнага ліку назоўніка ў значэнні множнага: *Беларускаму спажываю добра знаёма падпольная бытавая тэхніка з маркай вядомай фірмы;*

7) частае ўжыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу: *Людзі планеты, уставайце, адважна ідзіце наперад!; Дарагія чытачы! Вашы прапановы і пажаданні накіроўвайце ў рэдакцыю;*

8) вялікая колькасць ускладненых сказаў, наяўнасць пыталых сказаў (у тым ліку рытарычных пытанняў), клічных канструкцый: *Перамагаюць тыя, хто ідзе наперад, да росквіту і багацця, перамагаюць тыя, хто ясна бачыць будучы дзень гісторыі, перамагае «ціск жыцця»; Мы пераможам!; Хто першы?;*

9) шырокае выкарыстанне т. зв. сегментаваных канструкцый: *Вытворчасць працы. Як яе павысіць?; Ініцыятыва... Дзе яна?;*

10) частае выкарыстанне аднастаўных, няпоўных, элептычных канструкцый (асабліва ў загаловах): *Мінчанам – новыя кватэры!; Наш дэвіз – якасць!; За несвоечасовы разлік – адказнасць!*

Адметныя рысы публіцыстычнага стылю праяўляюцца ў розных яго жанрах па-рознаму, а таму ў цэлым дадзены стыль нельга назваць аднародным.

9. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ НАВУКОВАГА СТЫЛЮ

9.1. Асноўныя рысы навуковага стылю

Навуковы стыль – гэта функцыянальны стыль маўлення, які абслугоўвае сферу навукі і адукацыі, тэхнікі і вытворчасці. Асноўная задача навуковага маўлення – аргументаваны выклад аб'ектыўнай інфармацыі, лагічнае апісанне навуковых аб'ектаў, характарыстыка паняццяў.

Вылучаюць наступныя **рысы навуковага стылю**: аб'ектыўнасць навуковых сцверджанняў, аргументаванасць выкладу, інфармацыйная насычанасць, лагічнасць, абстрактнасць, адсутнасць вобразнасці.

Аб'ектыўнасць як спецыфічная рыса навуковага стылю праяўляецца ў выкладанні не аднаго, а некалькіх поглядаў на праблему, у засяроджанасці на прадмеце выказвання і адсутнасці суб'ектывізму пры перадачы зместу.

Аргументаванасць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў тым, што правільнасць ўсіх палажэнняў і гіпотэз павінна пацвярджацца разнастайнымі графікамі, схемамі, дыяграмамі, формуламі, тэкставымі ілюстрацыямі і цытаваннем аўтарытэтных даследчыкаў са спасылкамі на іх працы.

Інфармацыйная насычанасць навуковых тэкстаў (наяўнасць канкрэтнай і дакладнай фактычнай інфармацыі, такой як лічбы, даты, поўныя назвы і інш.) надае навуковаму выкладу дадатковую грунтоўнасць і аб'ектыўнасць.

Логічнасьць выкладу ў тэкстах навуковага стылю праяўляецца ў выглядзе сістэмы сэнсавай сувязі як паміж асобнымі сказамі, так і паміж вялікімі часткамі навуковых тэкстаў. Інфармацыя ў навуковых тэкстах павінна размяшчацца ў строгай паслядоўнасці і быць несупярэчлівай.

Абстрактнасць навуковага выкладу абумоўлена спецыфікай навуковага пазнання. Абстрактнасць праяўляецца ў адборы лексічных сродкаў і асаблівых сінтаксічных канструкцый, якія надаюць тэксту адназначнасць і навуковую дакладнасць. У навуковых тэкстах шырока выкарыстоўваецца абстрактная лексіка (*уласцівасць, працэс, устойлівасць*), няпэўна-асабовыя сказы, пасіўныя канструкцыі і інш.

У навуковым маўленні **вобразнае ўжыванне слоў** – з’ява мала пашыраная (у параўнанні з мастацкім, публіцыстычным стылямі), хоць вобразнасць часам прысутнічае пры стварэнні тэрмінаў: *кошык валютны, уцёкі капіталаў, банкаўскі рай, фірма-партызан* і інш.

Пра маўленне вучоных нярэдка гавораць, што яно «сухое», пазбаўленае эмацыянальнасці. Такое меркаванне мае вельмі абагульнены характар: нярэдка ў навуковых работах, у прыватнасці палемічных, выкарыстоўваюцца яркія экспрэсіўныя сродкі мовы, якія надаюць выказванням большую пераканаўчасць.

9.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў навуковага стылю

Пералічаныя вышэй стылёвыя рысы абумоўліваюць выкарыстанне моўных сродкаў, уласцівых навуковаму стылю, на лексічным і фразеалагічным, марфалагічным і сінтаксічным узроўнях моўнай сістэмы.

Асноўныя **лексічныя і фразеалагічныя асаблівасці** навуковага стылю наступныя:

1) аснову лексічнага саставу навуковага стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *год, вынік, вада, канструкцыя, вышыня* і г. д.;

2) шырока выкарыстоўваюцца словы агульнанавуковага ўжывання: *эксперымент, аналіз, вывад, узаемасувязь, мноства, сінтэз, сістэма, працэс, гіпотэза, мадэль, праблема* і г. д.;

3) ужываецца вузкаспецыяльная тэрміналогія – словы і спалучэнні, якія дакладна абазначаюць спецыяльныя паняцці і, акрамя навуковых тэкстаў, нідзе не ўжываюцца: *цытрон, нейрон, малярнасць, гідраты, фенатып* і г. д.;

4) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

5) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце: **Мова** – натуральная знакавая сістэма. Разам з тым існуюць **мовы** штучныя, якія мэтанакіравана ствараюцца на аснове натуральных **моў** для

міжнародных зносін ці зносін у спецыяльным асяроддзі. Сярод міжнародных штучных **моў** найбольшую папулярнасць атрымала **мова** эсперанта;

б) фразеалагізмы ў навуковых тэкстах выкарыстоўваюцца не часта. Звычайна гэта ўстойлівыя спалучэнні тэрміналагічнага характару: *абсалютны максімум, удзельная вага, фазавы зрух*. Разам з тым можна сустрэць нешматлікія фразеалагізмы, якія функцыянальна не замацаваны за пэўным стылем: *час ад часу, усё роўна, у крайнім выпадку*.

Да **марфалагічных асаблівасцей навуковага стылю** можна аднесці наступнае:

1) перавага іменных часцін мовы над дзеясловамі: *Паліграфія – гэта сукупнасць тэхнічных прыёмаў і сродкаў для множнаснага рэпрадуцыравання (узнаўлення) тэксту і графічных выяў*;

2) шырокае выкарыстанне абстрактных назоўнікаў з суфіксамі *-нн-, -енн- (-энн-), -анн- (абнародаванне, акрэдытаванне), -асць- (абумоўленасць, залежнасць), -цыі- (асацыяцыя, датацыя, дэкларацыя)* і пад.;

3) ужыванне назоўнікаў адзіночнага ліку ў значэнні множнага: *Вольха – род лісцападобных дрэў і кустарнікаў сямейства бярозавых; Ліпа пачынае цвісці ў канцы чэрвеня*;

4) абстрактныя і рэчывыя назоўнікі ў навуковым стылі могуць ужывацца ў форме множнага ліку, набываючы канкрэтнае і тэрміналагічнае значэнне: *нізкія і высокія тэмпературы, белыя і чырвоныя гліны, калійныя солі, мінеральныя воды, спірты, пары*;

5) «нанізванне» роднага склону назоўнікаў, што абумоўлена вялікай колькасцю аддзеяслоўных назоўнікаў, якія прадугледжваюць форму роднага склону залежных ад іх кампанентаў: *распрацоўка (чаго?) метадаў (чаго?) выкарыстання (чаго?) карысных выкапняў*;

6) прыметнікі ў навуковых тэкстах часта ўваходзяць у склад тэрміналагічных словазлучэнняў і выконваюць класіфікацыйную функцыю: *Цана можа быць свабодная, фіксаваная, дагаворная. Адрозніваюць таксама цэны: прэйскурантныя, намінальныя, пакупніцка або прадаўца, зменныя, даўгачасныя, эластычныя і інш. (БелЭн)*;

7) класіфікацыйная роля прыметніка абумоўлівае той факт, што ў тэкстах дакладных навук якасныя прыметнікі даволі часта не маюць ступеней параўнання: *простыя рэчывы, вялікая калорыя, складанае слова, малады спецыяліст*;

8) адсутнасць асабовых займеннікаў *я, ты, вы* і наяўнасць займенніка **мы** для абазначэння любой асобы: *мы можам прасачыць, намі выяўлена наступная заканамернасць*. «Мы сціпласці» (ці «мы сумеснасці») нясе ў сабе пэўную экспрэсіўнасць, прыцягвае чытача да сумеснага разважання над пытаннем. Такім зваротам да чытача падкрэсліваецца таксама і адзінства гаворачага або пішучага з іншымі асобамі, агульнасць інтарэсаў аўтара і аўдыторыі, да якой ён звяртаецца;

9) дзесловы цяперашняга часу ўжываюцца з *пазачасавым значэннем* – абазначаюць пастаянныя ўласцівасці рэалій, а не дзеянні, якія адбываюцца ў

момант гутаркі: *Амфатэрныя аксіды рэагуюць з моцнымі кіслотамі, а ў выніку хімічнай рэакцыі яны ўтвараюць солі гэтых кіслот;*

10) шырокае выкарыстанне зваротных дзеясловаў, дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу, дзеясловаў у форме 3-й асобы з мэтай надання выкладу большай аб'ектыўнасці: *Выдавецкая прадукцыя класіфікуецца па відах, характару інфармацыі, зместу, знакавай прыродзе інфармацыі, матэрыяльнай канструкцыі, катэгорыі чытачоў, перыядычнасці, аб'ёму, фармату, тыражу, тэрміну службы, каляровасці; У трэцяй главе дысертацыі апісана эксперыментальная методика; Па прызначэнні прадукцыю паліграфічных прадпрыемстваў дзеляць на пяць асноўных груп;*

11) высокая частотнасць састаўных адыменных злучнікаў і прыназоўнікаў: *пры дапамозе, з мэтай, у сувязі з, у адпаведнасці з, па прычыне, у адносінах да, у залежнасці ад і інш.;*

12) адсутнасць выклічнікаў, эмацыянальных часціц і да т. п.

Сваю спецыфіку ў навуковым стылі мае і ўжыванне многіх сінтаксічных канструкцый. Да **сінтаксічных асаблівасцей навуковага маўлення** можна аднесці наступныя:

1) пераважае ўжыванне апавядальных няклічных сказаў, што тлумачыцца асноўнай задачай навуковага выкладу – паведаміць аб чым-небудзь, інфармаваць чытача ў сцвярдзальнай або адмоўнай форме;

2) перавага складаных і ўскладненых сказаў (з аднароднымі, пабочнымі, устаўнымі канструкцыямі): *Развіццё электронна-вылічальнай тэхнікі, з'яўленне мультымедычных СМІ, матэрыялаў і тэхналогій, якія робяць рэальнымі ажыццяўленне ідэй электронных кніг і газет (першыя ўзоры якіх ужо ёсць, не кажучы ўжо пра змяшчэнне электронных варыянтаў выданняў і існаванне «чыста» электронных СМІ ў сетцы інтэрнет) дало падставу для думкі аб адсутнасці перспектывы развіцця і нават аб «адміранні» паліграфіі, ва ўсякім разе, у традыцыйным яе выглядзе (М. М. Палянскі);*

3) вялікая колькасць безасабовых, няпэўна-асабовых сказаў і пасіўных канструкцый: *Пачаткам гісторыі паліграфіі можна лічыць IX ст., калі ў Кітаі і Карэі пачалі друкаваць кнігі; Солі азотнай кіслаты называюць нітраматамі; Металы падзяляюцца на дзве групы: чорныя і каляровыя;*

4) для сувязі частак тэксту ўжываюцца спецыяльныя сінтаксічныя канструкцыі: *як ужо гаварылася; неабходна заўважыць, што; неабходна падкрэсліць, што; як будзе паказана ў далейшым; як адзначалася вышэй; нарэшце і інш.;*

5) злучнікавая (часцей падпарадкавальная) сувязь пераважае над бяззлучнікавай. Звязана гэта з тым, што сувязь паміж часткамі складанага сказа пры дапамозе злучнікаў выражаецца больш дакладна, адназначна: *Традыцыйнае дзяленне элементаў на металы і неметалы гістарычна ўзнікла ў сувязі з тым, што простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў металаў, як правіла, знаходзяцца ў цвёрдым стане і праяўляюць металічныя*

ўласцівасці (бляск, высокую цепла- і электраправоднасць, коўкасць, пластычнасць і г. д.), а простыя рэчывы, утвораныя атамамі элементаў неметалаў, гэтымі ўласцівасцямі пры звычайных умовах не валодаюць;

5) характэрна «расшчапленне» выказніка, калі дзеяслоў з канкрэтным лексічным значэннем замяняецца назоўнікам таго ж кораня і дапаможным дзеясловам: *даследаваць – праводзіць даследаванне, аналізаваць – рабіць аналіз, уплываць – аказваць уплыў*.

10. АСНОЎНЫЯ РАЗНАВІДНАСЦІ НАВУКОВАГА МАЎЛЕННЯ І ЖАНРЫ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ

10.1. Разнавіднасці навуковага стылю (падстылі)

З улікам камунікатыўнай функцыі ў навуковым стылі маўлення вылучаюцца наступныя **падстылі**:

- 1) уласна навуковы,
- 2) навукова-даведачны,
- 3) навукова-тэхнічны,
- 4) навукова-вучэбны,
- 5) навукова-папулярны.

Пры дапамозе **ўласна навуковага падстылю** спецыяліст звяртаецца да спецыяліста. Гэтаму падстылю ўласцівы акадэмізм і т. зв. сухасць падачы інфармацыі. Менавіта ў гэтым падстылі найбольш поўна праяўляюцца спецыфічныя рысы навуковага стылю. Уласна навуковы падстыль выкарыстоўваецца ў такіх жанрах, як дысертация, манаграфія, аўтарэферат, навуковы артыкул, навуковы даклад, навуковая рэцэнзія, тэзісы і інш.

Навукова-даведачны падстыль прадстаўлены ў энцыклапедычных і тэрміналагічных слоўніках, разнастайных даведніках для спецыялістаў і шырокага кола карыстальнікаў. Мэта гэтага падстылю – забяспечыць чытачу магчымасць хуткага пошуку патрэбнай навуковай інфармацыі. Жанры навукова-даведачнага падстылю – слоўнік, даведнік, каталог.

Навукова-тэхнічны падстыль характарызуецца значнай інфармацыйнай насычанасцю. Ён звязаны з распрацоўкай і апісаннем разнастайных навуковых тэхналогій і методак, планаваннем і арганізацыяй навукова-тэхнічных даследаванняў, рэгістрацыяй навуковых распрацовак. Навукова-тэхнічны падстыль адрозніваецца ад уласна навуковага найперш тым, што ў ім пераважаюць не абстрактныя словы, а наменклатурныя назвы. Гэты падстыль рэалізуецца ў такіх жанрах, як тэхнічнае апісанне, праектная дакументацыя, навукова-тэхнічная справаздача і інш.

Тэксты, створаныя ў **навукова-вучэбным падстылі**, прызначаны для тых, хто навучаецца пэўнай дысцыпліне. У дадзеным выпадку спецыяліст (аўтар) стварае тэкст для неспецыяліста(навучэнца), які, аднак, ужо валодае пэўнымі ведамі, дастатковымі для засваення новай навуковай інфармацыі. Навукова-вучэбны падстыль у цэлым вельмі падобны да ўласна навуковага.

Аднак да агульнай і асноўнай функцыі навуковага стылю ў ім дадаецца спецыфічная функцыя актывізацыі лагічнага мыслення чытача (слухача). Таксама ў межах дадзенага падстылю разам са сродкамі ўласна навуковага выкладу выкарыстоўваюцца і такія, якія павінны зрабіць інфармацыю больш даступнай і палегчыць яе засваенне. Навукова-вучэбны падстыль характэрны для падручнікаў, вучэбных дапаможнікаў, лекцый, дакладаў і інш.

Пры дапамозе **навукова-папулярнага падстылю** спецыяліст звяртаецца да неспецыяліста – асобы, якая не знаёма з дадзенай навукай ці знаёма ў недастатковай ступені. Мэта навукова-папулярнага падстылю заключаецца не толькі ў тым, каб паведаміць нейкія навуковыя звесткі, аднак і ў тым, каб зацікавіць чытача.

Навукова-папулярны падстыль мае сваю спецыфічную функцыю – папулярызацыя навуковай інфармацыі. Навукова-папулярныя кнігі, артыкулы, лекцыі імкнуцца даступна выкласці матэрыял, зрабіць выклад жывым, займальным. З гэтай мэтай вузаспецыяльная тэрміналогія ў іх выкарыстоўваецца ў мінімальнай колькасці, замест абстрактных формул даецца канкрэтны ілюстрацыйны матэрыял, выкарыстоўваюцца сродкі мастацкага і публіцыстычнага стыляў, якія надаюць выкладу вобразнасць і эмацыянальнасць (параўнанні, эпітэты, метафары, словы з эмацыянальнай афарбоўкай).

Навукова-папулярны тэкст звычайна змяшчае адкрытыя аўтарскія ўключэнні, часта звернутыя непасрэдна да чытача. Тут праяўляецца аўтарскае **я**, таму часта выкарыстоўваюцца розныя пыталыя канструкцыі, клічныя сказы, звароты. Сінтаксічны лад навукова-папулярных твораў арыентаваны на «агучванне» (дыялагізацыю) паведамлення.

10.2. Агульная характарыстыка асобных навуковых жанраў

Навуковыя тэксты афармляюцца ў выглядзе асобных закончаных твораў, структура якіх падпарадкоўваецца законам пэўнага жанру. Найбольш распаўсюджаныя жанры, з якімі сустракаюцца навучэнцы адукацыйных устаноў пры падрыхтоўцы да практычных і семінарскіх заняткаў, напісанні курсавых і дыпломных прац, у працэсе самастойнага паглыбленага вывучэння навуковага матэрыялу, наступныя: манаграфія, навуковы артыкул, тэзісы, дысертацыя, аўтарэферат дысертацыі, анатацыя.

Манаграфія – навуковая праца ў выглядзе кнігі з паглыбленым вывучэннем адной тэмы ці некалькіх тэм, цесна звязаных паміж сабой.

Навуковы артыкул – гэта пісьмовая апублікаваная справаздача, якая апісвае вынікі арыгінальнага даследавання ў пэўнай галіне навукі і адпавядае пэўным крытэрыям. Большасць навуковых часопісаў (і айчынных, і міжнародных) патрабуюць, каб артыкул, які апісвае вынікі навуковага эксперыментальнага даследавання, складаўся з наступных раздзелаў: прозвішчы і ініцыялы аўтара (аўтараў), назва артыкула, уводзіны, мэта і задачы,

матэрыял і метада даследавання, вынікі даследавання і іх абмеркаванне, вывады, бібліяграфічны спіс, анатацыя.

Тэзісы – каротка сфармуляваныя асноўныя палажэнні даклада, навуковага артыкула. Зборнікі тэзісаў навуковых дакладаў нярэдка друкуюцца пасля правядзення навуковых канферэнцый.

Дысертацыя (дысертацыйнае даследаванне) – навукова-даследчая праца, якая публічна абараняецца аўтарам на паседжанні вучонага савета для атрымання вучонай ступені.

Аўтарэферат дысертацыі – кароткі выклад асноўных вынікаў дысертацыйнай работы, састаўлены самім аўтарам навуковай працы. Аўтарэфераты прызначаны для азнаямлення навуковай грамадскасці з актуальнасцю тэмы даследавання, яе мэтай і задачамі, навуковай і практычнай значнасцю, асноўнымі вынікамі і інш. Аўтарэферат выдаецца ў выглядзе брашуры і рассылаецца за 1 месяц да абароны дысертацыі.

Анатацыя – гэта кароткая характарыстыка кнігі, артыкула, зборніка. Анатацыі бываюць поўныя і скарачаныя. Таксама вылучаюць анатацыі-бібліятэчныя карткі. Поўная, або апісальная, анатацыя ўключае ад 60 да 100 слоў. Сярэдні аб'ём скарачанай анатацыі – 30-40 слоў (3-4 сказы). Анатацыя, якая суміруе тэматычны змест тэксту (бібліятэчная картка), можа быць вельмі кароткай і складацца з аднаго-двух сказаў.

Прызначэнне анатацыі – даць магчымасць спецыялісту вызначыць мэтазгоднасць больш дэталёвага азнаямлення з дадзеным матэрыялам. Анатацыя, як правіла, уключае наступныя элементы: звесткі пра аўтара (аўтараў); назву твора і від выдання; кароткі змест (пералік асноўных палажэнняў тэксту-крыніцы); ацэнку ступені падрабязнасці і навізны работы; пытанні, разгледжаныя ў заключэнні і вывадах; наяўнасць прыкладаў і ілюстрацыйнага матэрыялу; адметныя асаблівасці апошняга выдання (калі выданне не першае); чытацкае прызначэнне (на каго разлічана).

Прыклад анатацыі на вучэбны дапаможнік:

Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі: вучэб. дапам. М. Р. Прыгодзіч [і інш.]; пад рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск: РІВШ, 2015. – 260 с.

У вучэбным дапаможніку разглядаецца гісторыя станаўлення і развіцця навукова-галіновых тэрмінасістэм сацыяльна-гуманітарнага цыкла. У кожным тэматычным раздзеле пададзены тэарэтычныя звесткі адносна паходжання тэрмінаў, іх утварэння і функцыянавання, прыводзяцца пытанні і заданні для самакантролю, спіс навуковых, навукова-метадычных і лексікаграфічных крыніц.

Адрасуецца студэнтам устаноў вышэйшай адукацыі (пры вывучэнні дысцыпліны «Беларуская мова. Прафесійная лексіка»), навукоўцам і выкладчыкам.

Прыклад анатацыі на навуковы артыкул:

Сяменчык М. Я. Рэфармацыйныя і рэвалюцыйныя змены на Беларусі (сакавік – кастрычнік 1917 г.) / М. Я. Сяменчык // Труды БГТУ. – 2012. – № 5. *История, философия, филология.* – С. 41 – 44.

У публікацыі асвятляюцца змены ў дзяржаўным кіраванні Расійскай імперыі, выкліканыя перамогай узброенага паўстання ў Петраградзе 27 лютага 1917 г. Асаблівая ўвага надаецца абставінам фарміравання і зместу дзейнасці Часовага ўрада і яго органаў на месцах, у тым ліку на Беларусі. Паказваюцца эканамічныя і палітычныя змены, якія адбыліся на Беларусі ў выніку палітыкі Часовага ўрада і «рэвалюцыйнай дэмакратыі» з сакавіка да канца кастрычніка 1917 г.

Пашыраным відам самастойнай даследчай працы студэнтаў з'яўляецца падрыхтоўка рэфератаў і дакладаў.

Рэферат – сціслае, кампазіцыйна арганізаванае, адэкватнае паводле сэнсу выкладанне зместу крыніцы інфармацыі (кнігі, артыкула, даследавання). Мэта рэферата – перадаць галоўную інфармацыю, якая ўтрымліваецца ў першасным тэксце, новыя і істотныя звесткі. Рэферыраванне выпрацоўвае ўменні і навыкі працаваць з навуковай літаратурай, арыентавацца ў ёй, адбіраць неабходную інфармацыю.

Даклад – від маналагічнага маўлення, які ўяўляе сабой публічнае разгорнутае асвятленне якой-небудзь тэмы.

Праца над дакладам пачынаецца з прагляду анатацый літаратуры па выбранай тэме. Беглы прагляд анатацый шматлікіх крыніц дазваляе выбраць неабходныя працы, якія заслугоўваюць больш уважлівага і глыбокага вывучэння. Адабраныя крыніцы неабходна ўважліва прачытаць, заканспектаваць самае асноўнае. Пасля асэнсавання заканспектаванага можна прыступаць да складання плана свайго дакладу.

Звычайна даклады складаюцца з трох частак: уводзін, асноўнай часткі, заключэння. Ва ўводзінах робіцца абгрунтаванне актуальнасці выбранай тэмы, яе тэарэтычнай і практычнай значнасці, фармулюецца асноўная мэта і задачы даклада. У асноўнай частцы раскрываецца сутнасць асноўных напрамкаў у разглядзе абранай тэмы. У заключэнні ў кароткай форме даюцца асноўныя вывады.

Такім чынам, навуковы стыль маўлення рэалізуецца ў творах разнастайных жанраў. Кожны жанр мае свае адметнасці ў сферы выкарыстання, спосабах падачы навуковай інфармацыі, структуры.

11. АФАРМЛЕННЕ ПІСЬМОВАГА НАВУКОВАГА ТЭКСТУ

11.1. Рубрыкацыя навуковага тэксту.

Абзац як асноўная структурная адзінка

Незалежна ад жанру навуковыя тэксты ўяўляюць сабою арганічнае адзінства з лагічна пабудаванай кампазіцыяй. Асноўным патрабаваннем да любога навуковага твора з'яўляецца лагічная **рубрыкацыя** – падзел на

састаўныя часткі (главы, раздзелы, параграфы, пункты, падпункты і інш.). Сістэма рубрык павінна з'яўляцца нагляднай формай рэалізацыі ўнутранай структуры тэксту. Рубрыкацыя павінна адлюстроўваць лагічную сувязь і сузалежнасць частак. Правільная разбіўка тэксту істотна палягчае яго чытанне, успрыманне і асэнсаванне.

Пры афармленні рубрык трэба ўлічваць наступныя прывілы:

1) часткі, главы, параграфы, раздзелы і падраздзелы павінны мець загалоўкі, якія акрэсліваюць іх змест (ці тэму), не звужаючы і не пашыраючы аб'ём той інфармацыі, якая ў іх утрымліваецца;

2) заглавак раздзела (падраздзела, пункта, падпункта) складаецца з лічбы і тэматычнай часткі;

3) у канцы загатоўка, які вынесены ў асобны радок, кропку не ставяць; астатнія знакі прыпынку (шматкроп'е, клічнік, пытальнік) захоўваюцца;

4) у загатоўку, які складаецца з двух самастойных, сінтаксічна не звязаных сказаў, паміж сказамі ставяць кропку, а ў канцы, па агульнаму правілу, кропку не ставяць.

Навуковаму стылю ўласцівы канструкцыі з пералікам шэрагу пунктаў. Неабходна ведаць асноўныя правілы афармлення падобных канструкцый.

Калі пералік афармляецца **ўнутры абзаца**, то перад ім ставіцца двукроп'е, выкарыстоўваюцца арабскія лічбы ці маленькія літары, пасля іх ставіцца дужка, а першае слова пішацца з маленькай літары, пункты спіса аддзяляюцца адзін ад другога коскай. Напрыклад:

У неарганічнай хіміі шырока ўжываецца наступная класіфікацыя хімічных рэакцый па тыпах злучэнняў і характары ўзаемадзеяння: 1) рэакцыі ўтварэння і раскладання, 2) рэакцыі гідролізу, 3) рэакцыі піролізу, 4) рэакцыі нейтралізацыі, 5) рэакцыі комплексуўтварэння, 5) акісляльна-аднаўленчыя рэакцыі.

У гісторыі матэматыкі адрозніваюць чатыры асноўныя перыяды: а) перыяд зараджэння матэматыкі, б) перыяд элементарнай матэматыкі, в) перыяд стварэння матэматыкі зменных велічынь, г) перыяд сучаснай матэматыкі.

Паміж развітымі элементамі ўнутрыабзацавага пераліку, якія не з'яўляюцца самастойнымі сказамі, але дастаткова разгорнутыя і (або) маюць свае знакі прыпынку, ставяць кропку з коскай. Напрыклад:

Паводле папярэдніх даных, рух усіх трох спадарожнікаў адбываецца па блізкіх арбітах з наступнымі пачатковымі параметрамі: 1) перыяд абарачэння 95,2 хвілін; 2) максімальная адлегласць ад паверхні Зямлі (у апогеі) 876 кіламетраў; 3) мінімальная (у перыгеі) 210 кіламетраў; 4) вугал нахілу арбіт да плоскасці экватара 56 градусаў 10 хвілін.

У тых выпадках, калі элементы пераліку складаюцца з закончаных фраз ці патрабуюць падкрэсленага вылучэння, выкарыстоўваюцца **элементы-абзацы**. Напрыклад:

Можна вылучыць тры асноўныя аспекты дзейнасці народных пісьменнікаў Беларусі Якуба Коласа і Янкі Купалы ў фарміраванні тэрміналагічнай лексікі:

- непасрэдны ўдзел у распрацоўцы тэрміналогіі ў час работы ў Навукова-тэрміналагічнай камісіі;
- развіццё тэарэтычных палажэнняў аб узаемадзеянні тэрміналагічнай і агульнаўжывальнай лексікі, аб мастацка-выяўленчых асаблівасцях тэрміналагічнай лексікі;
- выкарыстанне навукавай тэрміналогіі ў сваіх творах.

Пункты пераліку могуць нумаравацца арабскімі лічбамі з кропкай. Тады яны пішуцца з вялікай літары. Напрыклад:

Пры выкарыстанні матэрыялаў статыстыкі неабходна кіравацца наступнымі правіламі:

1. Указваць дакладна крыніцу інфармацыі.
2. Параўноўваць толькі велічыні аднаго парадку.

Неабходна ўлічваць, што сказы без абагульняльных слоў ці словазлучэнняў не рэкамендуецца абрываць на прыназоўніках і злучніках. Напрыклад, неправільна аформіць сказ так: *У залежнасці ад таго, якія часціцы бяруць удзел у элементарным акце хімічнай рэакцыі, іх падзяляюць на: 1) малекулярныя, 2) іонныя, 3) фотахімічныя, 4) радыкальныя, 5) ланцуговыя.* Правільным будзе лічыцца наступнае афармленне: *У залежнасці ад таго, якія часціцы бяруць удзел у элементарным акце хімічнай рэакцыі, іх падзяляюць: 1) на малекулярныя, 2) іонныя, 3) фотахімічныя, 4) радыкальныя, 5) ланцуговыя.*

Найменшай структурнай адзінкай любога, у тым ліку і навуковага, тэксту з'яўляецца **абзац** – сінтаксіка-інтанацыйнае кампазіцыйнае адзінства, якое складаецца з аднаго або некалькіх сказаў, аб'яднаных адной тэмай (прадметам выкладу). Чляненне тэксту на абзацы робіць выказванне лагічна цэласным, дапамагае лягчэйшаму ўспрыманню аўтарскай думкі.

У навуковых творах і афіцыйна-дзелавых дакументах звычайна ў пачатку абзаца выказваецца асноўная думка, а потым даецца яе больш дэталёвае тлумачэнне, якое падмацоўваецца аргументамі, доказамі, прыкладамі, цытатамі і г. д. Абзац у навуковым і дзелавым маўленні будзецца па лагічнаму плану: ад агульнага да прыватнага, ад сцвярджэння да доказу, ад прычыны да выніку. Каб галоўная думка, сфармуляваная ў першым сказе, лагічна разгортвалася і далей, у наступных сказах нярэдка сустракаюцца паўторы ключавых слоў, словазлучэнняў ці адпаведных займеннікаў, сінанімічныя выразы.

Часта ў навуковых тэкстах сустракаюцца абзацы, якія складаюцца з аднаго сказа. Аднасказавыя абзацы іграюць ролю актывізатараў увагі, дазваляюць вылучыць новую тэму, думку, на якую абавязкова трэба звярнуць увагу. Напрыклад:

Ці ведаеце вы, што паходжанне назвы элемента № 83 вісмута Ві трактуюць па-рознаму?

Адны лічаць, што слова «вісмут» старажытнагерманскага паходжання і ў перакладзе азначае 'белы метал'. Іншыя сцвярджаюць, што назва элемента ўтварылася ад двух нямецкіх слоў: Wiese – 'луг' і Mine – 'руднік', паколькі ў нямецкай Сак-соніі вісмут здаўна здабывалі ў рудніках, размешчаных на лугах ваколіц Шнееберга (<http://interestingchem.narod.ru/>).

11.2. Цытаты і спасылкі, іх афармленне

У тэкстах навуковага стылю ўсе палажэнні і гіпотэзы павінны быць аргументаваны, а іх правільнасць павінна пацвярджацца цытаваннем аўтарытэтных даследчыкаў са спасылкамі на іх працы.

Цытата (даслоўная вытрымка з якога-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента) можа быць аформлена па-рознаму.

Часцей за ўсё цытаты ўключаюцца словамі аўтара:

а) словы аўтара + цытата: *Г.У. Пляханаў у свой час адзначаў: «Усе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі»;*

б) цытата + словы аўтара: *«Усе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі», – адзначаў Г.У. Пляханаў;*

в) цытата + словы аўтара+цытата: *«Усе змяненні ў адносінах вытворчасці, – адзначаў Г.У. Пляханаў, – ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі».*

Цытаты могуць уключацца ў сказ пры дапамозе даданай часткі: *Яшчэ Г.У. Пляханаў у свой час адзначаў, што «ўсе змяненні ў адносінах вытворчасці ёсць змяненні адносін, якія існуюць паміж людзьмі».*

Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, яна афармляецца як простая мова і бярэцца ў двукоссе: *«Яно добра, – гаварыў Францішак Багушэвіч, – а нават і трэба знаць суседскую мову, але найперш трэба знаць сваю».*

Калі цытата ўключаецца ў тэкст як частка сказа (або як даданы сказ), яна пачынаецца з малой літары і бярэцца ў двукоссе: *Кандрат Крапіва адзначаў, што «...канцылярызмы больш за ўсё псуюць нашу літаратурную мову і ім трэба аб'явіць бязлітасную вайну»;*

Вершаваныя цытаты, а таксама эпіграф (кароткае выслоўе, якое раскрывае тэму і ідэю твора) у двукоссе не бяруцца: *У заключэнне хачу прывесці словы П. Макаля:*

*Лёсу майго кірунак,
долі маёй выснова,
як паратунак, –
матчына слова,
бацькава слова,
роднае вечнае слова!*

Тэкст цытаты прыводзіцца ў той жа граматычнай форме, у якой ён дадзены ў крыніцы, з захаваннем асаблівасцей аўтарскага напісання.

Цытаванне павінна быць без адвольнага скарачэння цытуемага тэксту. Пропуск слоў у пачатку, сярэдзіне, канцы цытаты абазначаецца шматкроп'ем. Калі ж прапускаецца сказ ці некалькі сказаў, то на месцы пропуску ставіцца < ... >.

Калі сказ заканчваецца цытатай, у канцы якой стаіць шматкроп'е, пыталынік ці клічнік, то пасля двукосся не ставяць ніякага знака, калі цытата з'яўляецца самастойным сказам; ці ставяць кропку (ці іншы неабходны знак), калі цытата не з'яўляецца самастойным сказам (уваходзіць у тэкст аўтарскага сказа). Напрыклад: *Пра свабоду асобы можна гаварыць, толькі калі прызнаваць права асобы на самабытнасць. У гэтых адносінах знамянальным з'яўляецца вокліч М. Гумілёва: «Я не хачу, каб мяне змешвалі з іншымі – а гэта патрабуе, каб і я сам не змешваў сябе з іншымі!»*

Пры цытаванні не па першакрыніцы неабходна ўказваць «Цыт. па:». Напрыклад: *Для цывілізацыйнага плюралістычнага грамадства жыццёва неабходнай з'яўляецца палітычная культура кампрамісу. Пра гэта добра сказаў у свой час Сяргей Булгакаў: «Грамадства не можа развівацца і жыць без вядомага этычнага мінімуму салідарнасці, узаемнага разумення, якім бы ні было яно складаным і разнастайным па сваім складзе, інакш яно распадзецца на некалькі варожых целаў, а ў рэшце рэшт атамізуецца».* (Цыт. па: Коликов Н. Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. – 1994. – № 2–3. – С. 3–18.)

Пры цытатах заўсёды даецца **спасылка** на аўтара і яго працу, якая размяшчаецца пасля цытаты ў квадратных дужках. Напрыклад, [8, с. 138], дзе першая лічба – гэта нумар крыніцы ў спісе літаратуры, а другая – гэта старонка, на якой змешчана выкарыстаная цытата.

12. АСНОЎНЫЯ РЫСЫ І МОЎНЫЯ СРОДКІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ

12.1. Асноўныя рысы афіцыйна-справавога стылю

Афіцыйна-справавы стыль – гэта стыль дакументаў: міжнародных дагавораў, дзяржаўных актаў, юрыдычных законаў, пастаноў, уставаў, інструкцый, службовай перапіскі і інш. Нягледзячы на адрозненні ў змесце і разнастайнасць жанраў, афіцыйна-справавы стыль у цэлым характарызуецца шэрагам агульных рыс. Да асноўных з іх адносяцца:

- 1) **пераважна маналагічная пісьмовая форма функцыянавання;**
- 2) **строга афіцыйная танальнасць;**
- 3) **стандартызацыя**, якая закранае як форму дакумента (у справаводстве нярэдка выкарыстоўваюцца гатовыя бланкі, што спрашчае і паскарае справавую камунікацыю), так і моўныя сродкі (у афіцыйна-справавым стылі шырока выкарыстоўваюцца так званыя канцылярскія штампы – моўныя звароты, які шматразова паўтараюцца: *дагаворныя бакі, узяць на кантроль і г. д.*);

4) лаканічнасць і ў той жа час інфармацыйнасць: дакументы характарызуюцца эканомным выкарыстаннем моўных сродкаў; змяшчаецца ўся неабходная для вырашэння справы інфармацыя;

5) канкрэтнасць: у дакументах называюцца канкрэтныя асобы, даты, падзеі, не дапускаюцца расплывістыя фармулёўкі, двухсэнсоўнасць;

5) доказнасць: прыводзяцца бясспрэчныя факты, лічбавыя паказчыкі;

6) аб'ектыўнасць і нейтральнасць выкладу фактаў: у дакументах адсутнічае суб'ектыўны пачатак, выкарыстоўваецца нейтральная лексіка, не ўжываюцца сродкі экспрэсіўнасці маўлення.

7) імператыўнасць: у адпаведных дакументах падаюцца не толькі звесткі, але і пабуджэнні, заклікі да іх выканання тымі, каму яны скіраваны.

12.2. Моўныя асаблівасці тэкстаў афіцыйна-справавога стылю

Задачамі і стылістычнымі рысамі афіцыйна-справавога стылю абумоўлена выкарыстанне моўных сродкаў.

Лексічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) аснову лексічнага саставу афіцыйна-справавога стылю (як і іншых функцыянальных стыляў) складаюць стылістычна нейтральныя, агульнаўжывальныя словы і выразы: *нарадзіцца, працаваць, адпачынак, адрас, жнівень, прасіць* і інш.;

2) пашырана выкарыстанне абстрактнай, тэрміналагічнай і спецыяльнай лексікі (прававой, юрыдычнай, грамадска-палітычнай тэрміналогіі): *апеляцыя, алібі, сведка, вымова, тарыф, сабекошт, пагадненне*;

3) шырока ўжываюцца назвы асоб па іх функцыі (спецыяльнасці, пасадзе), сацыяльным становішчы: *ісцёц, спажывец, адказчык, арандатар, пакупнік, выканаўца, грамадзянін*;

4) часта ўжываюцца афіцыйна прынятыя складанаскарочаныя словы і абрэвіятуры, найперш гэта абазначанні назваў дзяржаўных органаў, устаноў, арганізацый, таварыстваў: *Белдзяржуніверсітэт, МУС, Мінфін, ВА (выконваючы абавязкі)*;

5) пашырана выкарыстанне канцылярызмаў (моўных штампаў, клішэ) – устойлівых зваротаў, якія паўтараюцца пры апісанні аднолькавых сітуацый: *вышэйадзначаны, вышэйназваны, ніжэйпамянёны, узяць пад кантроль, аказаць дапамогу, давесці да ведама, прашу дазволіць, за справаздачны перыяд, з мэтай забеспячэння* і інш. Калі ў іншых стылях клішыраваныя абароты нярэдка рязглядаюцца як моўны недахоп, то ў афіцыйна-справавым стылі ў большасці выпадкаў яны ўспрымаюцца як натуральная яго прыналежнасць;

6) адсутнічае нелітаратурная лексіка (жарганізмы, дыялектызмы, размоўныя, грубыя і лаянкавыя словы);

7) словы ўжываюцца пераважна ў прамым значэнні; выкарыстанне слоў з пераносным значэннем абмежавана;

8) дапускаюцца паўторы адных і тых самых слоў у вузкім кантэксце. Напрыклад:

*У адпаведнасці з Канстытуцыяй **Рэспублікі Беларусь** дзяржаўнымі мовамі Рэспублікі Беларусь з'яўляюцца беларуская і руская мовы.*

***Рэспубліка Беларусь** забяспечвае ўсебаковае развіццё і функцыянаванне беларускай і рускай моў ва ўсіх сферах грамадскага жыцця.*

***Рэспубліка Беларусь** праяўляе дзяржаўны клопат аб свабодным развіцці і ўжыванні ўсіх нацыянальных моў, якімі карыстаецца насельніцтва рэспублікі.*

*Дзяржаўныя органы і іншыя арганізацыі ў адпаведнасці з заканадаўствам **Рэспублікі Беларусь** ствараюць грамадзянам неабходныя ўмовы для вывучэння беларускай і рускай моў і дасканалага валодання імі (Закон **Рэспублікі Беларусь** «Аб мовах у **Рэспубліцы Беларусь**»).*

Марфалагічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

1) выкарыстоўваюцца назоўнікі са зборным значэннем: *адміністрацыя, дырэкцыя, калегія;*

2) пашыраны аддзеяслоўныя назоўнікі: *знаходжанне, выкарыстанне, бяздзеянне, узгадненне, рэгуляванне, прыцягненне, правапарушэнне, нявыплата, недапрацоўка;*

3) шырока ўжываюцца дзеясловы ў форме інфінітыва ў сувязі з мэтавай устаноўкай дакументаў: *Грамадзяне Рэспублікі Беларусь і іншыя асобы, якія пражываюць на яе тэрыторыі, абавязаны: берагчы і ахоўваць прыроду, рацыянальна выкарыстоўваць яе багацці, выконваць патрабаванні прыродаахоўнага заканадаўства, павышаць экалагічную культуру <...>;*

4) замест дзеясловаў часта ўжываюцца спалучэнні назоўніка і дзеяслова (т. зв. **расшчэпленыя выказнікі**): *дапамагчы – аказаць дапамогу, падтрымаць – аказаць падтрымку;*

5) пры інфінітывах часта ўжываюцца словы *трэба, неабходна, абавязаны, забараняецца;*

6) дамінуюць дзеясловы ў форме цяперашняга часу: *Рэспубліка Беларусь гарантуе кожнаму жыхару неад'емнае права на выхаванне і атрыманне адукацыі на беларускай або рускай мове. Гэта права забяспечваецца сістэмай дашкольных, агульнаадукацыйных устаноў, устаноў, якія забяспечваюць атрыманне прафесійна-тэхнічнай, сярэдняй спецыяльнай і вышэйшай адукацыі, спецыяльных устаноў адукацыі і сацыяльна-педагагічных устаноў (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);*

7) выкарыстоўваюцца неўласцівыя беларускай мове дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксамі *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)* і залежнага з суфіксамі *-ем-, -ім-: вядучы, выконваючы, бягучы, кіруемы, апякаемы;*

8) пашыраны складаныя адыменныя прыназоўнікі (у адносінах, у мэтах, у сувязі, на працягу, у выніку, за выключэннем, шляхам, за кошт, з мэтай, на чале) і састаўныя злучнікі (у выніку чаго; у выніку таго, што; для таго, каб; з прычыны таго, што).

Сінтаксічныя асаблівасці афіцыйна-справавога стылю:

- 1) выкарыстоўваюцца пераважна апавядальныя сказы з прамым парадкам слоў; пыталныя і клічныя сказы амаль цалкам адсутнічаюць;
- 2) простыя сказы часцей за ўсё развітыя, ускладненыя аднароднымі членамі, дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі: *Кіраўнікі, іншыя работнікі дзяржаўных органаў і іншых арганізацый павінны валодаць беларускай і рускай мовамі ў аб'ёме, неабходным для выканання імі сваіх службовых абавязкаў (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);*
- 3) пашыраны складаназлучаныя і складаназалежныя сказы: *Пры разглядзе ў судах крымінальных і грамадзянскіх спраў, гаспадарчых спрэчак асобам, што прымаюць удзел у справе і не валодаюць мовай судаводства, забяспечваюцца права азнаямлення з адпаведнымі матэрыяламі, удзел у судовых дзеяннях праз перакладчыка, права выступання ў судзе на мове, якой яны валодаюць (Закон Рэспублікі Беларусь «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь»);*
- 4) тыповымі з'яўляюцца пасіўныя канструкцыі: *Дагавор лічыцца заключаным, калі паміж бакамі ў патрэбнай форме дасягнута пагадненне па ўсіх існуючых умовах дагавора (Грамадзянскі кодэкс Рэспублікі Беларусь);*
- 5) назіраецца т. зв. «нанізванне» форм роднага склону: *вынікі дзейнасці органаў падатковай службы, пастанова Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь;*
- 6) шырока распаўсюджана рубрыкацыя частак складаных канструкцый: *Задачамі работы бацькоўскіх камітэтаў класаў з'яўляюцца:*
 - *ўсямернае ўмацаванне сувязі паміж сям'ёй і гімназіяй з мэтай устанаўлення адзінства выхаваўчага ўплыву на дзяцей педагагічнага калектыву і сям'і;*
 - *прыцягненне бацькоўскай грамадскасці да актыўнага ўдзелу ў жыцці гімназіі, да арганізацыі пазакласнай работы;*
 - *удзел у арганізацыі шырокай педагагічнай прапаганды сярод бацькоў і насельніцтва;**дапамога ва ўмацаванні гаспадарчай і вучэбна-матэрыяльнай базы гімназіі (Статут Дзяржаўнай установы адукацыі «Гімназія № 36 г. Гомеля імя І. Мележа»).*

13. РАЗНАВІДНАСЦІ АФІЦЫЙНА-СПРАВАВОГА СТЫЛЮ. КАМПАЗІЦЫЯ, ПРАВІЛЫ АФАРМЛЕННЯ ДАКУМЕНТАЎ

13.1. Разнавіднасці афіцыйна-справавога стылю (падстылі)

У складзе афіцыйна-справавога стылю даследчыкі выдзяляюць наступныя падстылі:

- 1) **канцылярскі**: акт, распараджэнне, загад, справавыя паперы, заява, характарыстыка, аўтабіяграфія, даверанасць, распіска;

1) **юрыдычны** (уласна заканадаўчы): закон, указ, грамадзянскія і крымінальныя акты, статут;

2) **дыпламатычны**: нота, мемарандум, камюніке, пагадненне, канвенцыя.

Канцылярыскі падстыль звязаны са службовай перапіскай (справавыя лісты, камерцыйная карэспандэнцыя), афіцыйнымі справавымі паперамі (даведка, пасведчанне, акт, пратакол), прыватнымі справавымі паперамі (заява, даверанасць, аўтабіяграфія) і інш. Усе гэтыя дакументы характарызуюцца лаканічнасцю (эканоміяй моўных сродкаў) і стандартызаванасцю (часта пішуцца на гатовых бланках або па прыведзеным узору, маюць грамадска замацаваны агульны прынцып укладання).

Юрыдычны падстыль рэалізуецца ў мове заканадаўчых дакументаў. Тут пашырана выкарыстанне лексікі і фразеалогіі дзяржаўнага і грамадзянскага права і г. д. Для гэтага падстылю характэрны ўскладнены кампазіцыйныя канструкцыі, падзел на шматлікія часткі (раздзелы, параграфы, главы і інш.).

Дыпламатычныя дакументы звязаны з міжнароднымі адносінамі. Значная частка лексікі ў гэтых дакументах інтэрнацыянальная, некаторыя тэрміны перадаюцца як кірыліцай, так і лацінскім алфавітам: *персона грата, статус-кво (status-quo), casus belli*. У мове дыпламатычных дакументаў, у адрозненне ад іншых, нярэдка сустракаюцца вобразныя сродкі, напрыклад, метанімічныя спалучэнні: *Белы Дом* у значэнні *‘Прэзідэнт (або ўрад) ЗША’*, *Елісейскі палац* – *‘ўрад Францыі’*.

13.2. Кампазіцыя, правілы напісання і афармлення афіцыйна-справавых тэкстаў

Агульнае патрабаванне, якое вызначае спецыфіку тэкстаў афіцыйна-справавога стылю, заключаецца ў наступным: выкладанне павінна весціся па дакладна прадуманым плане; пры пераходзе ад адной інфармацыі да другой не павінны парушацца законы логікі.

Абавязковым інфармацыйным элементам дакументаў з’яўляюцца рэквізіты. **Рэквізіты** (ад лат. *requisitum* ‘неабходнае’) – сукупнасць звестак, даных, без якіх дакументы не могуць служыць падставай для ажыццяўлення аперацый, адсутнасць якіх пазбаўляе дакументы юрыдычнай сілы. Колькасць рэквізітаў бывае рознай і залежыць ад віду і зместу дакументаў. Напрыклад, найважнейшымі рэквізітамі банкаўскіх дакументаў з’яўляюцца: характар і змест аперацыі, дата і сума, назвы арганізацый-удзельнікаў разлікаў, нумары рахункаў, подпісы паўнамоцных асоб, адбітак пячаткі і інш.

У тэксце дакумента выдзяляюцца тры часткі: уступ, галоўная частка, заключэнне. Кожнае важнае палажэнне, структурныя часткі дакумента вызначаюцца на пісьме асобнымі абзацамі.

Разгледзім структуру некаторых дакументаў, з якімі часцей за ўсё даводзіцца сутыкацца.

Заява – афіцыйны зварот да службовай асобы, ва ўстанову, арганізацыю з просьбай вырашыць пэўнае пытанне. Афармляецца гэты дакумент наступным чынам:

1) зверху з правага боку на трэцюю частку радка ў слупок пішацца назва арганізацыі, установы ці пасады, прозвішча, імя, імя па бацьку (ініцыялы) службовай асобы, да якой звяртаюцца з просьбай: *У раённы народны суд; Дырэктару ДУА «Сярэдняя школа г. Мінска № 150» Пятрову І. С.;*

2) далей пішацца прозвішча, імя, імя па бацьку таго, хто падае заяву; калі трэба, называецца яго пасада і адрас: *Сяргеева Івана Іванавіча, які пражывае па адрасе: г. Мінск, вул. Прытыцкага, д. 60, кв. 12; настаўніка фізікі Грышкаўца А. А.;*

3) праз адзін-два радкі пасярэдзіне ліста пішацца слова *заява* і ставіцца кропка;

4) з чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы. Змест заявы-просьбы звычайна пачынаецца словамі *«Прашу + інфінітыў (дазволіць, дапусціць і інш.); тэкст заявы можа пачынацца і тыповымі канструкцыямі: у сувязі з тым, што..., на падставе таго, што...;*

5) унізе злева ставяць дату (назва месяца пішацца словам), а справа – подпіс.

Дэкану фізіка-матэматычнага факультэта
Пятрову П. П.
студэнта 2 курса 6 групы
Васільева Сяргея Сямёнавіча

заява.

Прашу дазволіць мне датэрмінова здаць летнюю сесію ў сувязі з працай у студэнцкім будаўнічым атрадзе.

15 мая 2016 г.

Подпіс

Аўтабіяграфія – дакумент, у якім змешчаны звесткі пра жыццёвы шлях, выкладзеныя ад першай асобы. Тут указваюцца год і месца нараджэння, заняткі бацькоў, гады вучобы (службы ў арміі), асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці, кароткія звесткі пра сямейнае становішча. У канцы тэксту абавязкова ставяць дату і подпіс.

Аўтабіяграфія

Я, Кашко Таццяна Іванаўна, нарадзілася 15 ліпеня 1988 года ў пас. Лясны Мінскага раёна Мінскай вобласці. Мой бацька, Кашко Іван Аляксандравіч, працаваў механікам, маці, Ганна Уладзіміраўна, – прадаўцом (зараз бацькі на пенсіі).

У 1994 годзе я пайшла вучыцца ў Бараўлянскую сярэднюю школу №

2, якую скончыла ў 2005 годзе.

З 2005 па 2010 гг. вучылася ў Беларускай дзяржаўнай педагагічнай універсітэце імя Максіма Танка на факультэце беларускай філалогіі і культуры.

З 2010 г. працую настаўнікам беларускай мовы і літаратуры ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Замужам. Муж, Кіпрэў Анатоля Сяргеевіч, працуе настаўнікам матэматыкі ДУА «Сярэдняя школа № 5 г. Мінска».

Дзяцей не маю.

12 красавіка 2016 г.

(подпіс)

Т. І. Кашко

Даведка – дакумент, які змяшчае апісанне і пацвярджэнне тых ці іншых фактаў.

Даведка

Бурак Максім Вітальевіч з'яўляецца студэнтам першага курса дзённага аддзялення інжынерна-эканамічнага факультэта УА «Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт».

Даведка выдадзена для падачы ва Упраўленне ўнутраных спраў Ленінскага раёна г. Гродна.

Спецыяліст па персанале

подпіс

І. І. Аксюта

Рэзюмэ – кароткае апісанне службовай кар'еры. Прачытаўшы дасланыя рэзюмэ, працадаўца павінен вырашыць, каго з кандыдатаў узяць на працу.

Існуе некалькі тыпаў рэзюмэ (храналагічнае, функцыянальнае, храналагічна-функцыянальнае). У змесце рэзюмэ, як правіла, прысутнічае наступная інфармацыя:

1) аб'ектыўныя звесткі: прозвішча, імя, імя па бацьку, кантактны адрас, тэлефон, сямейнае становішча, склад сям'і;

2) мэта: пасада, на якую чалавек прэтэндуе;

3) адукацыя: указваюцца толькі тыя месцы вучобы, якія маюць значэнне для будучай працы; падаецца поўная назва адукацыйных устаноў і перыяд навучання ў іх;

4) працоўны вопыт у адваротным храналагічным парадку: указваюцца назвы прадпрыемстваў, пасады, асноўныя службовыя абавязкі і працоўныя дасягненні;

5) дадатковая інфармацыя: указваюцца тыя навыкі і ўменні, якія будуць карыснымі на працы, хоць яны непасрэдна і не адносяцца да службовых абавязкаў.

Рэзюмэ

Кавалёва Ганна Мікалаеўна

Дата нараджэння: 27.04.1984 г.

Сямейнае становішча: замужам

Адрас: г. Мінск, вул. Першамайская, д. 115, кв. 76

Кантактная інфармацыя: тэл. 8-029-101-01-01

e-mail: kavalova@tut.by

Мэта: атрыманне пасады бухгалтара.

Адукацыя: Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, спецыяльнасць «Бухгалтарскі ўлік, аналіз і кантроль» (2004 – 2009).

Мінскі дзяржаўны машынабудаўнічы каледж, спецыяльнасць «Эканоміка на прадпрыемстве» (2001 – 2004).

Курсы: Аператар ПЭВМ, 1С-бухгалтэрыя (2005).

Працоўны вопыт: арганізацыя ААТ «Актыў» з верасня 2009 да мая 2013 г. Пасада – бухгалтар. Функцыі: поўнае вядзенне бухгалтарскага і падатковага ўліку, афармленне даверанасцей, авансавых справаздач, праверка і закрыццё контрагентаў, праца з банкамі, у тым ліку па валютных аперацыях і аперацыях крэдытнага характару.

Дадатковая інфармацыя: вадзіцельскія правы катэгорыі «В», уласны легкавы аўтамабіль.

Справавыя лісты маюць афіцыйны і прававы статус, яны ўключаюць у сябе распіскі, паведамленні, запрашэнні, просьбы, напаміны і інш.

Прыклад ліста-просьбы:

Просім Вас даслаць неабходную дакументацыю:

- 1) інструкцыі па эксплуатацыі дастаўленых машын з указаннем парадку зборна-разборачных работ;
- 2) каталог запасных частак.

Прыклад ліста-напаміну:

Напамінаем, што Ваша запазычанасць па аплаце працазатрат па дамоўленасці № 1234 складае 12 000 руб. Просім тэрмінова перавесці названую суму на наш разліковы рахунак.

Прыклад ліста-запрашэння:

Шаноўныя калегі!

Інстытут філалогіі Кіеўскага нацыянальнага ўніверсітэта імя Тараса Шаўчэнкі і Інстытут украінскай мовы НАН Украіны запрашаюць Вас да ўдзелу ў ХХІ Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Мова і культура», якая адбудзецца 27–29 верасня 2012 года ў г. Кіеве.

Для большасці справавых лістоў характэрна паўтаральнасць адных і тых жа зваротаў, канструкцый, а значыць, запамніўшы іх, можна навучыцца складаць тэксты на разнастайныя тэмы, правільна афармляць справавую карэспандэнцыю.

У пачатку справавых лістоў звычайна ўжываюцца такія моўныя штампы: *Шаноўныя...; Мы ўдзячны за дасланы ліст ад...; У адказ на Ваш ліст...; Для пацверджання нашай тэлефоннай размовы...; Спасылаючыся на Ваш ліст...; Рады паведаміць Вам, што...; На жаль, мы вымушаны нагадаць Вам, што...; Прыносім прабачэнні за некаторую затрымку з адказам на Ваш ліст; На жаль, мы не можам задаволіць Вашу просьбу і інш.*

У канцы справавых лістоў звычайна пішуць наступнае: *Будзем удзячны за своєчасовы адказ; Просім звяртацца да нас, калі Вам будзе патрэбна дапамога; Мы хочам заверыць Вас, што...; Чакаем Вашага адказу (згоды, прапановы, пацвярджэння) і інш.*

13.3. Правапіс графічных скарачэнняў

Цяжка ўявіць афіцыйна-дзелавую пісьмовую мову без скарачэнняў слоў і словазлучэнняў. Іх пранікненне ў дзелавую дакументацыю тлумачыцца імкненнем да эканоміі месца, высокай частотнасцю асобных слоў і спалучэнняў, жаданнем пазбегнуць шматразовага паўтарэнняў доўгіх назваў.

Графічныя скарачэнні бываюць *агульнапрынятыя*, якія не патрабуюць тлумачэння, і *ўмоўныя*, што сустракаюцца ў спецыяльнай літаратуры (у слоўніках, даведніках) і становяцца зразумелымі толькі пры наяўнасці спіса скарачаных напісанняў.

Да агульнапрынятых адносяцца скарачэнні, якія ўжываюцца:

а) пры абазначэнні лічбамі гадоў і стагоддзяў: *г.- год, гг.- гады, ст.- стагоддзе, стст. – стагоддзі*;

б) пасля пералічэння: *і г.д. – і гэтак далей, і інш. – і іншае, і пад. – і падобнае, г. зн. – гэта значыць*;

в) пры спасылках: *гл. – глядзі, напр. – напрыклад, параўн. – параўнай*;

г) іншыя скарачэнні: *акад. – акадэмік, б. – былы, зб. – зборнік, р-н – раён, гр. – грамадзянін, тт. – тамы, н. ст. – новы стыль, н. э. – нашай эры, т. зв. – так званы*.

Умоўныя скарачэнні рэгламентуюцца наступнымі правіламі:

1) пры скарачаным напісанні ставіцца кропка і захоўваюцца знакі і пачатковыя літары, уласцівыя поўнаму напісання: *В.-Д. к .- Волга-Данскі канал, с.- д. партыя – сацыял-дэмакратычная партыя*;

2) стандартныя скарачаныя абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га – гектар, см – сантыметр, кг – кілаграм*;

3) скарачэнні фізічных адзінак вымярэння пішуцца з вялікай літары: *А – ампер, Дж – джоўль, В – вольт*;

4) пры спалучэнні дзвюх аднолькавых зычных скарачэнне робіцца пасля першай зычнай, а пры збегу дзвюх або некалькіх зычных – пасля апошняй зычнай: *камен. вугаль – каменны вугаль, бухг. – бухгалтэрыя*;

5) нельга скарачаць слова на галосную літару і на *й, ў, ь*;

6) скарачаныя літарныя абазначэнні складаных прыметнікаў пішуцца праз злучок: *с.-г. – сельскагаспадарчы*. Праз злучок пішуцца і графічныя

скарачэнні назоўнікаў, калі бярэцца першая і апошняя ці дзве апошнія літары: *з-д – завод, в-аў – востраў, ун-т – універсітэт*.

14. ПАНЯЦЦЕ КУЛЬТУРЫ МАЎЛЕННЯ. КАМУНІКАТЫЎНЫЯ ЯКАСЦІ МАЎЛЕННЯ

14.1. Мова і маўленне. Культура маўлення

Мова і маўленне – паняцці блізкія, узаемазвязаныя, але не тое ж самае. **Мова** – гэта сістэма знакаў, код, асноўны сродак зносін. **Маўленне** – гэта псіхафізічная з’ява, актыўнае выкарыстанне кода мовы ў працэсе камунікацыі, дзейнасць таго, хто гаворыць. **Мова** – з’ява сацыяльная, калектыўная, а **маўленне** – з’ява індывідуальная. Маўленне адлюстроўвае вопыт канкрэтнага чалавека, праз маўленне чалавек самарэалізуецца.

У маўленні людзі праяўляюць сябе як асобы. Па тым, як яны валодаюць мовай, наколькі выразна і дакладна могуць выказаць свае думкі, ці могуць прыцягваць увагу сваім маўленнем і ўздзейнічаць на слухачоў, можна меркаваць аб іх агульным культурным узроўні, інтэлекце, унутраным свеце.

Сукупнасць такіх маўленчых якасцей, якія дазваляюць найлепшым чынам уздзейнічаць на адрасата з улікам канкрэтнай сітуацыі маўлення і ў адпаведнасці з пастаўленай мэтай, у лінгвістыцы прынята называць **культурай маўлення**.

Вылучаюцца наступныя асноўныя **камунікатыўныя якасці маўлення**: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, дарэчнасць, чысціня, багацце, выразнасць.

14.2. Правільнасць маўлення і моўныя нормы

Галоўнай камунікатыўнай якасцю маўлення лічыцца **правільнасць** – адпаведнасць нормам літаратурнай мовы. **Літаратурныя нормы** – гэта прынятыя, агульнапрызнаныя і замацаваныя ў моўнай практыцы правілы. Вылучаюць наступныя разнавіднасці норм:

❖ **арфаэпічныя** – правілы вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў. Напрыклад, беларусам уласцівы такія цвёрды гук, як [ч] (у рускай мове ён вымаўляецца мякка): *чорны, інфрачырвоны, чарназём*. Гук [р] у беларускай мове толькі цвёрды: *рэквізіт, рэклама, рамонт, рыбны* (у рускай мове ён можа вымаўляцца і цвёрда, і мякка);

❖ **арфаграфічныя** – правілы перадачы гукаў і іх спалучэнняў на пісьме. Нормы арфаграфіі ўключаюць правапіс галосных (прыстаўных галосных, *і, ы* пасля прыставак, перадачы акання, якання і інш.), зычных (*д – дз, т – ц, й і ў*, глухіх і звонкіх, свісцячых і шыпячых і інш.), апострафа і мяккага знака і г. д. Напрыклад: *маса* (бел.) – *масса* (рус.), *каэфіцыент* (бел.) – *коэффициент* (рус.), *медзь* (бел.) – *медь* (рус.);

❖ **акцэнталагічныя** – правілы пастаноўкі націску ў словах. У беларускай мове ёсць нямала слоў, якія адрозніваюцца ад рускіх толькі месцам націску: *во́льха* (бел.) – *ольха́* (рус.), *кі́шка* (бел.) – *кишкá* (рус.), *вэ́сці* (бел.) – *весті́* (рус.);

❖ **пунктуацыйныя** – правілы пастаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Ва ўсіх славянскіх мовах правілы сучаснай пунктуацыі падобныя, яны даюць магчымасць раздзяліць пісьмовае маўленне на асобныя сэнсава-граматычныя часткі для іх правільнага ўспрыняцця;

❖ **лексічныя** нормы рэгулююць адэкватны выбар слоў у канкрэтнай моўнай сітуацыі. Для правільнага выкарыстання лексічных адзінак неабходна ведаць іх значэнне, спалучальнасць, улічваць мнагазначнасць, сінанімічнасць і інш. Варта не забываць пра існаванне т. зв. **міжмоўных амонімаў** – слоў з розных моў, якія поўнасю або часткова супадаюць у гучанні або напісанні, але маюць рознае значэнне: рус. *качка* ‘укачванне’ – бел. *качка* ‘вадаплаўная птушка’; рус. *сварка* ‘злучэнне металічных частак шляхам сплаўлівання’ – бел. *сварка* ‘спрэчка’;

❖ **словаўтваральныя** – правілы ўтварэння слоў асноўнымі спосабамі. Словаўтваральныя нормы ахоўваюць найбольш трывалыя, традыцыйныя ў беларускай літаратурнай мове словаўтваральныя тыпы – схемы пабудовы слоў пэўнай часціны мовы. Напрыклад, нарматыўнымі лічацца прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў жаночага роду пры дапамозе суфікса *-in* (*-ын*): *бабулін*, *мамін*, *Арынін*. Але ўтварэнні з гэтым суфіксам ад назоўнікаў мужчынскага роду (*Колін*, *Мішын*) у беларускай мове лічацца парушэннем нормы (у рускай жа мове яны нарматыўныя). Беларускія і рускія аднакаранёвыя словы нярэдка адрозніваюцца словаўтваральнымі фармантамі: *читательница* (рус.) – *чытачка* (бел.), *беспринципный* (рус.) – *беспрынцыповы* (бел.), *вблизи* (рус.) – *паблізу* (бел.);

❖ **марфалагічныя** – правілы выкарыстанне моўных сродкаў паводле іх прыналежнасці да пэўных часцін мовы. Напрыклад, неабходна адрозніваць род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах: *высокі насып* (бел.) – *высокая насыпь* (рус.), *няправільны дроб* (бел.) – *неправильная дробь* (рус.), *пыл узняўся* (бел.) – *пыль поднялась* (рус.); *смачныя суніцы і чарніцы* (бел.) – *вкусная земляника и черника* (рус.), *садавіна і гародніна* (бел.) – *фрукты и овощи* (рус.);

❖ **сінтаксічныя** – правілы спалучэння моўных адзінак у словазлучэннях і сказах. Так, у словазлучэннях выяўляюцца нацыянальныя спецыфічныя рысы: *прабачце мне* (бел.) – *извините меня* (рус.), *больш за дзесяць гадоў* (бел.) – *более десяти лет* (рус.), *будынак на пяць паверхаў* (бел.) – *здание в пять этажей* (рус.);

❖ **стылістычныя** – гэта правілы ўжывання моўных сродкаў адпаведна стылю. Выконваць стылістычныя нормы – гэта значыць умець правільна ўжываць сродкі з эмацыянальна-экспрэсіўнай і функцыянальна-стылістычнай афарбоўкай, умець адбіраць моўныя адзінкі адпаведна зместу, стылю, жанру. Напрыклад, толькі афіцыйна-справавому стылю ўласціва

вялікая колькасць канцылярызмаў: *прыцягнуць да адказнасці, узяць на кантроль, давесці да ведама*, якія не павінны актыўна выкарыстоўвацца іншымі стылямі. Трэба памятаць, што некаторыя рускія і беларускія словы маюць аднолькавае значэнне, але належаць да розных стыляў маўлення: у рускай мове словы *хвороба, смак* гутарковыя, а ў беларускай *хвароба, смак* – словы стылістычна нейтральныя;

❖ **фразеалагічныя** нормы рэгулююць традыцыйнае, замацаванае вуснай і пісьмовай практыкай ужыванне фразеалагізмаў з характэрнымі для іх структурна-граматычнымі, семантычнымі і спалучальнымі асаблівасцямі. Напрыклад, парушэнне фразеалагічнай нормы сустракаем у сказе *Мармычу пад носам дзіцячыя песні*. Фразеалагізм *пад носам* мае значэнне ‘вельмі блізка, побач’. У прыведзеным жа кантэксце ён ужываецца з іншым значэннем – ‘ціха, сам сабе, нягучна’. Гэта значэнне характэрна для падобнага структурай фразеалагізма *пад нос*.

Правілы ўжывання лексічных і граматычных адзінак, вымаўлення і правапісу **кадыфікуюцца** (афіцыйна замацоўваюцца) спецыялістамі ў граматыках, слоўніках, падручніках і дапаможніках.

14.3. Дакладнасць маўлення

Дакладнасць маўлення – гэта камунікатыўная якасць, якая патрабуе выкарыстання слоў і выразаў у тых значэннях, якія замацаваны моўнай практыкай. Дакладнасць маўлення цесна звязана з правільнасцю, у прыватнасці з такімі літаратурнымі нормамі, як лексічныя, фразеалагічныя і стылістычныя.

Дакладнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) ужыванне слоў і устойлівых спалучэнняў (фразеалагізмаў) з уласцівымі ім значэннямі: напрыклад, у сказе *Неўзабаве на пагорку паказаліся муляжы камянёў* слова *муляж* ужыта з неўласцівым яму значэннем (*муляж* – гэта ‘злепак, мадэль прадмета ў натуральную велічыню’), напэўна, меліся на ўвазе *прывіды камянёў* – ‘тое, што здалося, уявілася’, г. зн. *конттуры*. У сказе *Піліпенка быў ужо ні на што не варты, як кажуць у народзе, стрэляны верабей* фразеалагізм *стрэляны верабей* (‘вельмі вопытны чалавек’) ужыты з ненаарматыўным значэннем; адыход ад нормы тут не выкліканы стылістычнай мэтай, а значыць, гэта фразеалагічная памылка семантычнага характару, звязаная з парушэннем дакладнасці маўлення;

2) выбар слоў і выразаў у адпаведнасці з іх спалучальнымі магчымасцямі, абумоўленымі моўнай традыцыяй: у сказе *Пажылы зубр падышоў да агароджы* дапушчана памылка, паколькі слова *пажылы* не спалучаецца з назвамі жывёл. Парушана лексічная спалучальнасць і ў сказе *Сёння адбылося ўручэнне ганаровых званняў*, бо ганаровыя званні не ўручаюць, а прысвойваюць;

3) правільнае выкарыстанне мнагазначных слоў: напрыклад, недарэчнае выкарыстанне мнагазначнага слова *праслухаць* ('выслухаць ад пачатку да канца' і 'слухаючы, не ўспрыняць, не пачуць') прыводзіць да двухсэнсоўнасці ў сказе *Вы праслухалі прагноз надвор'я на заўтра*;

4) размежаванне паронімаў (слоў з гукавым і структурным падабенствам): размежаванне паронімаў *дыялектычны* ('прасякнуты дыялектыкай, які рухаецца і развіваецца') і *дыялекталагічны* ('які адносіцца да дыялекталогіі – раздзела мовазнаўства, які вывучае дыялекты') прывяло да моўнай памылкі ў сказе *Студэнты-філолагі накіраваны на дыялектычную практыку*;

5) размежаванне амонімаў: ва ўмовах беларуска-рускага білінгвізму нярэдка сустракаюцца памылкі, звязаныя з ужываннем т. зв. міжмоўных амонімаў – слоў, якія аднолькава гучаць і пішуцца ў беларускай і рускай мовах, але маюць розныя значэнні. Напрыклад, слова *карысны* ў беларускай мове азначае 'той, які прыносіць карысць', у рускай мове *корыстный* – 'той, хто шукае карысці для сябе'; у беларускай мове слова *благія* – 'кепскія', а ў рускай *благие* (намеренія) мае значэнне 'добрыя';

6) веданне спалучальных магчымасцей сінонімаў: блізкасць лексічнага значэння сінонімаў стварае ўмовы для іх узаемазамены, але яна не заўсёды магчымая, таму што залежыць ад лексічнай спалучальнасці слоў. Напрыклад, можна сказаць *будзе сустрэча з пісьменнікам* і *адбудзецца сустрэча з пісьменнікам*, але нельга сказаць *Сёння адбудзецца цудоўнае цёплае надвор'е без ападкаў*.

14.4. Лагічнасць і дарэчнасць маўлення

Лагічнасць – гэта кумунікатыўная якасць маўлення, якая праяўляецца ў паслядоўным, несупярэчлівым і аргументаваным афармленні паведамлення. Маўленне з'яўляецца лагічным, калі сэнсавыя сувязі паміж словамі, словазлучэннямі, сказами адпавядаюць законам логікі.

Лагічнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) несупярэчлівае спалучэнне аднаго слова з іншымі ў выказванні (сказе): так, нелагічным будзе сказ *Гэта быў чалавек з блакітнымі вачамі і вялікім вопытам працы*;

2) правільны парадак слоў: *У продаж паступіла адзенне для дзяцей айчыннай вытворчасці* (трэба *У продаж паступіла адзенне айчыннай вытворчасці для дзяцей*);

3) улік семантычных адрозненняў сінанімічных прыназоўнікаў: *Аварыя на чыгунцы адбылася дзякуючы памылцы стрэлачніка* (трэба *Аварыя на чыгунцы адбылася у сувязі з памылкай стрэлачніка*);

4) правільнае ўжыванне займеннікаў як сродку сінтаксічнай сувязі: *На біялагічным факультэце ёсць 8 гурткоў, якія працуюць пры кафедрах. Многія з іх існуюць ужо больш за 20 гадоў* (неправільна выражана сэнсавая сувязь

паміж сказамі, таму не зразумела, гурткі ці кафедры працуюць больш за 20 гадоў);

5) правільнае ўжыванне дзеепрыслоўных зваротаў: *Прачытаўшы рукапіс паўторна, мне падумалася, што яго трэба істотна дапрацаваць* (трэба *Прачытаўшы рукапіс паўторна, я падумаў, што яго трэба істотна дапрацаваць*);

6) адсутнасць **плеаназмаў** (шматслоўных выказванняў з сэнсава лішнімі словамі): напрыклад: *вялікі супермаркет* (лішняе слова *вялікі*, бо *супермаркет* – буйны магазін самаабслугоўвання); *дыскаўнтар танных тавараў* (лішняе *танных*, бо *дыскаўнтар* – магазін, які гандлюе таварамі па зніжаных цэнах); *ёсць свабодная вакансія* (*вакансія* – гэта і ёсць незанятая (свабодная) пасада); *станоўчы поспех* (*поспех* – гэта і ёсць удача ў дасягненні чаго-небудзь, адмоўным поспех не можа быць);

7) адсутнасць **таўталогіі** (паўторных абазначэнняў ужо названых паняццяў): *Шмат твораў стварыў Янка Купала для дзяцей*;

8) мэтазгоднае члянэнне тэксту на абзацы, прадуманая кампазіцыя і да т. п.

Акрамя таго, лагічнасць маўлення вызначаецца акрэсленасцю думкі, паслядоўнасцю яе выкладу, доказнасцю аргументаў і фактаў, абгрунтаванасцю вывадаў.

Дарэчнасць маўлення – гэта адпаведнасць выкарыстаных моўных сродкаў тэме паведамлення, яго лагічнаму і эмацыйнаму зместу, мэце, стылю, жанру, часу, месцу і ўмовам камунікацыі. Дарэчнасць заснавана на такім падборы моўных сродкаў, якія адпавядаюць узросту слухачоў ці чытачоў, іх кваліфікацыі, асобасна-псіхалагічным асаблівасцям і інш.

Дарэчнасць маўлення забяспечваюць наступныя фактары:

1) аднароднасць стылістычнай танальнасці: нематываванае выкарыстанне рознастылёвай лексікі зніжае вартасці твора; нельга беспадстаўна змешваць у адным і тым жа кантэксце моўныя сродкі з рознай стылістычнай афарбоўкай; недарэчным лічыцца спалучэнне жывой, непасрэднай гаворкі з навуковымі тэрмінамі, канцылярскімі зваротамі (напрыклад: *У адпаведнасці з праграмай візіту дэлегацыя наведла парачку прадпрыемстваў; Члены парламента ўселися на свае месцы і працягнулі абмеркаванне законапраекта*);

2) адпаведнасць моўных сродкаў канкрэтнай сітуацыі маўлення: так, недарэчным з'яўляецца выкарыстанне вобразных сродкаў для апісання таго, што не патрабуе ці не заслужоўвае вобразнай перадачы (напрыклад: *Падчас Вялікай Айчыннай вайны беларускія пісьменнікі на фронце білі азвярэлых нелюдзяў не толькі баявой зброяй, але і вострым канцом пярэ*);

3) суадноснасць слоў і выказаў з адпаведнай ім эпохай (напрыклад: *У Ленінградзе ў XVIII стагоддзі было адчынена некалькі тыпыграфій*. Ужыўшы тут назву, якую горад атрымаў у гады Савецкай улады, аўтар дапусціў анахронізм – змяшэнне падзей, прадметаў, з'яў розных эпох; варта было напісаць у *Пецярбургу*);

4) захаванне правіл маўленчых паводзін: грубасць – тыповая праява недарэчнасці маўлення; трэба памятаць, што рэзкае слова, недарэчна кінутая заўвага могуць вельмі пакрыўдзіць, глыбока параніць чалавека.

14.5. Чысціня, багацце і выразнасць маўлення

Чыстым прынята называць маўленне, пазбаўленае пазалітаратурных моўных элементаў (слоў, словазлучэнняў), а таксама элементаў, якія адваргаюцца нормамі маралі.

Крыніцамі засмечвання маўлення з’яўляюцца:

1) запазычаныя словы абмежаванага ўжытку (кніжныя словы, якія не атрымалі ўсеагульнага распаўсюджвання, экзатызмы, варварызмы, іншамоўныя ўкрапленні): *хэпі энд, о’кэй, лук* ('знешні выгляд'), *сэйл*;

2) дыялектызмы: *гавора, робя, нося* замест *гаворыць, робіць, носіць*;

3) жарганізмы: *студак* 'студэнцкі білет', *пенсія* 'стыпендыя', *лаба* 'лабараторная праца', *паравоз* 'аўтобус', *чэл* 'чалавек', *педалі* 'абутак увогуле';

4) канцылярызмы (культура сучаснай беларускай мовы не дазваляе ўжываць канцылярызмы без матывацыі ва ўсіх стылях беларускай літаратурнай мовы, апрача афіцыйна-справавога, дзе яны рэгламентуюцца стылістычнай нормай);

5) моўныя штампы (стэрэатыпныя выразы, якія маюць канцылярскую афарбоўку) і клішэ (выразы, якія набылі ўстойлівы характар): *на сённяшні дзень мае месца..., распачалі мерапрыемствы па ажыццяўленні ..., рэзкая крытыка, гарачая падтрымка*;

6) словы-паразіты – словы без пэўнай сэнсавай нагрузкі, што вымаўляюцца аўтаматычна (яны даволі часта паўтараюцца, рэжуць слых і пазбаўляюць маўленне індывідуальнасці): *ну, гэта самае, значыць, так, карацей, э-э, тыпу, значыцца, вось*;

7) грубыя словы, вульгарызмы, лаянкавая лексіка.

Багацце маўлення прадугледжвае значны актыўны запас моўных сродкаў прамоўцы, умелае выкарыстанне лексіка-фразеалагічных, граматычных сродкаў у розных камунікатыўных сітуацыях. Багацце (разнастайнасць) маўлення праяўляецца ва ўменні падбіраць сінанімічныя замены, трапна выкарыстоўваць фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, афарызмы, словы з пераносным значэннем, выбіраць разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі ў адпаведнасці са зместам выказвання.

Багацце маўлення цесна звязана з **выразнасцю маўлення** – камунікатыўнай якасцю, пры якой моўныя сродкі выклікаюць і падтрымліваюць увагу, уздзеіваюць на розум і эмацыянальны стан чалавека. Маўленчая выразнасць забяспечваецца за кошт арыгінальнасці мыслення аўтара, добрага ведання мовы, яе выяўленчых магчымасцяў, а таксама за кошт выкарыстання разнастайных сродкаў усіх моўных узроўняў, пачынаючы з графічнай сістэмы і заканчваючы пунктуацыяй.

Асноўнымі сродкамі выразнасці маўлення выступаюць:

1) **асананс** (паўтарэнне аднатыпных галосных гукаў у мэтах мастацкай выразнасці: *Дарагая зямля, радзіма! // Слова вымавіць немагчыма*” (А. Куляшоў) і **алітэрацыя** (паўтарэнне аднолькавых ці падобных зычных дзеля дасягнення мастацкай вобразнасці: *І залатой саломаю // Сянік калоўся восенню. // З салаўкам сны салодкія // Ішлі за статкам босыя; Лілею млявы плес люляе, // З-пад злежаных аблок здалек // Ляціць віхлясты і бялявы, // Пялестак легкі – матылек* (Р. Барадулін);

2) **тропы** (эпітэты, метафары, метаніміі, сінекдахі, параўнанні, перыфразы, паранамазіі): *А вось і яно само – возера Рыца. Нечакана блакітнае, надзіва спакойнае, да болю задумлівае* (Я. Сіпакоў); *Восень ішла ў сырм тумане // Восень клыгала ўгары, // Восень пела песні зрана, // Восень ныла ўвечары* (Я. Колас); *Нашыя спартсмены заваявалі золата; Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асцярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце* (Р. Мурашка); *Чало асвятлялі з-пад Нёмна зарніцы, // І грудзі, як сталлю, паілі крыніцы, // А шлях азначаўся мільёнамі зор* (П. Броўка); вечная карміцелька (‘зямля’); *Віця – хлопец надта зоркі, // Усё ён бачыць навывёт, // Віця ведае ўсе зоркі, // Віця любіць новы лёд* (С. Грахоўскі);

3) **фразеалагізмы, прыказкі, прымаўкі, афарызмы і крылатыя выразы**: *дамоклаў меч; Пяць год крытыкаваў, шумеў, што рэч ані не вартая... На гэтым ён сабаку з’еў, а заадно і ... аўтара* (Г. Кляўко); *Трэба нахіліцца, каб з ручая напіцца; Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш* (Я. Колас);

4) **сінтаксічныя фігуры** (парцэляцыя, сегментацыя, парантэза, паралелізм, анафара, эпіфара і інш.): *Хто ж па-сапраўднаму адказаў за Чарнобыль? За раскулачванне? За салавецкія ці калымскія лагеры? За неперспектыўныя вёскі? За перакідку рэк? За Салігорск, Наваполацк, Магілёў?* (Я. Сіпакоў); *Балбатуны. Як красуюцца яны ўсюды: і за трыбунамі, і ў застоллях, і проста там, дзе сабралася больш двух чалавек* (Я. Сіпакоў); *Барханнае поле ўразіла вышынёю барханаў – сапраўдныя горы! – чысцінёю жоўтага колеру, плаўнасцю ценяў і ліній* (Я. Сіпакоў); *Трава зелянее, але яна чорная.// Вада свіціцца аж да дна, але яна чорная.// Неба блакітнае, але і яно чорнае* (Я. Сіпакоў).

Трапнае выкарыстанне сродкаў выразнасці ажыўляе маўленне, робіць яго вобразным, больш даходлівым. Аднак трэба памятаць, што моўныя сродкі выразнасці неаднолькава выкарыстоўваюцца ў розных сферах зносін і што ў кожным функцыянальным стылі выразнасць мае сваю спецыфіку.

15. ПАДРЫХТОЎКА ДА ПУБЛІЧНАГА ВЫСТУПЛЕННЯ. ТЭХНІКА І ВЫРАЗНАСЦЬ МАЎЛЕННЯ

15.1. Асноўныя фактары паспяховага публічнага выступлення

Уменне правільна гаварыць і дакладна выражаць свае думкі вельмі важна ў выступленні перад масавым слухачом. Публічнае маўленне аб'ядноўвае рысы і вуснага, і пісьмовага маўлення, паколькі перад аўдыторыяй агучваецца папярэдне падрыхтаваны і, як правіла, запісаны тэкст. Дакладчыку для паспяховага выступлення мала напісаць тэкст па прапанаванай тэматыцы, яго яшчэ трэба па-майстэрску агучыць, умела карыстаючыся як вербальнымі, так і невербальнымі сродкамі ўздзеяння.

Рыхтуючыся да публічнага выступлення, варта памятаць наступнае:

1) тэма выступлення павінна быць актуальнай, адпавядаць маўленчай сітуацыі і інтарэсам слухачоў, а фармулёўку тэмы неабходна зрабіць запамінальнай, па магчымасці вобразнай, дакладнай, лаканічнай, «рэкламнай»;

2) змест паведамлення неабходна падрыхтаваць, улічыўшы такія характарыстыкі аўдыторыі, як узрост, узровень адукацыі, мэта прыходу людзей на ваша выступленне, узровень зацікаўленасці аўдыторыі ў тэме і ўзровень яе дасведчанасці па дадзенай праблеме;

3) выступленне павінна выразна дзяліцца на лагічныя часткі: уступ (10-15%), асноўную частку (60-65%) і заключэнне (20-30%). Ва ўступе варта дакладна акрэсліць прычыну выбару тэмы паведамлення і мэту выступлення. У асноўнай частцы неабходна засяродзіць увагу аўдыторыі на сутнасці праблемы, акрэсліць уласную пазіцыю па яе вырашэнні, свае меркаванні варта пацвярджаць пераканаўчымі фактамі, ілюстрацыйным матэрыялам, цытатамі з аўтарытэтных крыніц. У заключнай частцы неабходна падвесці вынікі, якія павінны адпавядаць выступленню і не выпадаць з агульнага стылю выкладу;

4) выступаючы перад масавым слухачом, вельмі важна «размаўляць» з аўдыторыяй, а не чытаць увесь тэкст даклада, таму пажадана падрыхтаваць т. зв. вусны варыянт тэксту паведамлення: доўгія сказы неабходна замяніць на больш кароткія; мэтазгодна ўвесці звароты, заклікі, якія актывізуюць увагу слухачоў (*калегі, таварышы; Як вы ведаеце... і інш.*); для наладжвання кантакту з аўдыторыяй варта перабудаваць тэкст такім чынам, каб у ім былі пытанні, якія фармуляваць можа і сам прамоўца: *Што адрознівае дадзеную праблему ад папярэдняй?; Ці правільна гэта?; Як Вы думаеце... ; Чаго не хапае ў прапанаванай аўтарам канцэпцыі?* і інш.;

5) факталагічны матэрыял і лічбавыя даныя (для аблягчэння ўспрыняцця) лепш дэманстраваць на табліцах і графіках, а не злоўжываць іх зачытваннем. Таксама можна падрыхтаваць прэзентацыю і падчас

выступлення ўсю складаную для ўспрыняцця інфармацыю дэманстраваць на слайдах;

б) аратару, які імкнецца да канструктыўнага выніку, неабходна прадумаць таксама, якім чынам эфектыўна можна выкарыстаць невербальныя сродкі зносін. Да невербальных візуальных сродкаў уздзеяння адносяцца манера паводзін, жэсты, міміка, поза. Неабходна памятаць, што невербальнае ўзаемадзеянне – гэта дадатковы інфармацыйны і эмацыянальны сродак камунікатыўных паводзін чалавека. Таму, рыхтуючыся да выступлення, варта прадумаць манеру ўласных паводзін (улічыць існуючыя рытуалы, субардынацыю), сачыць за сваёй мімікай, жэстамі. Так, напрыклад, празмерная жэстыкуляцыя ў выступленні перад масавай аўдыторыяй лічыцца непажаданай, паколькі слухачы ад яе хутка стамляюцца і трацяць увагу;

7) дакамунікатыўная фаза падрыхтоўкі публічнага выступлення абавязкова павінна завяршацца рэпетыцыяй. Патрэніравацца можна перад блізкімі ці сябрамі, таксама можна выкарыстаць сродкі аўдыё- і відэазапісу, каб пракантраляваць хранаметраж, якасць выступлення – словам, паглядзець на сябе збоку.

15.2. Тэхніка і выразнасць вуснага маўлення

Важны крытэрыі ацэнкі зместу выступлення – тэхніка і выразнасць маўлення дакладчыка.

Тэхніка маўлення – сукупнасць прыёмаў, якія выкарыстоўваюцца для аптымальнага гучання маўлення і дазваляюць прамоўцу з максімальнай эфектыўнасцю ўздзейнічаць на слухача. Тэхніка маўлення ўключае пастаўлены голас, добрую дыкцыю, выразную артыкуляцыю.

Голас – гэта індывідуальная характарыстыка чалавека. Прамоўца павінен валодаць сваім голасам: гаварыць дастаткова гучна для таго, каб яго было добра чуваць; мяняць сілу гука («гучна» – «ціха») для стварэння асаблівага эфекту маўлення і інш. Да станючых якасцей голасу прамоўцы адносяцца мілагучнасць, звонкасць, гнуткасць (уменне павышаць ці паніжаць тон), устойлівасць, вынослівасць. Безумоўна, манатонны, ціхі, няўпэўнены голас, наадварот, можа стаць істотным недахопам публічнага выступлення.

Распрацоўка моўнага голасу з’яўляецца псіхафізіялагічным працэсам, які складаецца з трэніроўкі дыхання і развіцця голасу для авалодання майстэрствам вуснага слова.

Дыкцыя (ад лац. *dictio* ‘вымаўленне’) – гэта выразнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў. Найбольш частымі недахопамі дыкцыі з’яўляюцца «глытанне» гукаў і складоў унутры слова, «з’яданне» гукаў на канцы слова, картавасць, шапялявасць, няяснасць маўлення. Удасканаленне дыкцыі звязана найперш з выпрацоўкай правільнай артыкуляцыі – рухаў органаў маўлення. Існуе цэлы шэраг спецыяльных практыкаванняў, якія фарміруюць выразную дыкцыю (напрыклад, вымаўленне ў розным тэмпе скарагаворак).

Выразнасць маўлення – якасць, якая дазваляе з дапамогай галасавых сродкаў надаць паведамленню дадатковую сэнсавую афарбоўку. Найбольш важнымі сродкамі выразнасці вуснага маўлення выступаюць інтанацыя і тэмп.

Інтанацыя (ад лац. *intonare* ‘гучна вымаўляць’) – важны сэнсаваадрознівальны сродак маўлення. З дапамогай інтанацыі выражаюцца асноўныя камунікатыўныя значэнні: сцвярджэнне, пытанне, пабуджэнне. Прамоўца павінен валодаць інтанацыяй: рабіць лагічныя акцэнты, павышаць і паніжаць тон, рабіць неабходныя паўзы.

Тэмп (ад лац. *tempus* ‘час’) – гэта хуткасць маўлення, той час, за які вымаўляецца тэкст. Нармальны тэмп маўлення – 120 слоў у мінуту. Гэта значыць, што адна старонка камп’ютарнага тэксту, надрукаванага праз 1 інтэрвал, павінна чытацца за 2,5–3 мінуты. Важна правільна мяняць тэмп маўлення: калі патрабуецца нешта падкрэсліць, выдзеліць, зрабіць акцэнт, тэмп неабходна замарудзіць; калі паведамленне вымаўляецца з эмацыянальным пад’ёмам, унутраным пафасам, тэмп можна паскорыць.

16. МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ І КУЛЬТУРА ЗНОСІН

16.1. Асновы маўленчага этыкету і культуры зносін

Культура паводзін у службовых зносінах немагчымая без захавання правіл т. зв. маўленчага этыкету. **Маўленчы этыкет** – гэта сукупнасць правіл маўленчых паводзін ва ўстойлівых сітуацыях зносін, а таксама сістэма маўленчых формул камунікацыі, абумоўленая традыцыямі, нормамі маралі. Маўленчы этыкет як фармальная частка этыкі выконвае рэгулюючую функцыю: ён дапамагае ўстанаўліваць кантакты, уплывае на паводзіны людзей ў тыповых сітуацыях. Асноўнымі функцыямі маўленчага этыкету з’яўляюцца функцыя ўстанаўлення кантакту і функцыя ветлівасці.

Да стандартных этыкетных сітуацый адносяцца:

- прывітанне і развітанне,
- зварот,
- прадстаўленне і знаёмства,
- запрашэнне,
- прапанова, просьба, парада,
- падзяка,
- згода і адмова,
- прабачэнне,
- выражэнне спачуванняў, суцяшэнне,
- віншаванне,
- камплімент.

Кожная этыкетная сітуацыя мае ўстойлівы набор маўленчых формул, якія рэкамендаваны да выкарыстання. Выбар канкрэтных этыкетных маўленчых выразаў вызначаецца сацыяльным статусам чалавека, яго

прафесіяй, узростам, полам, характарам, а таксама маўленчай сітуацыяй (публічнае выступленне, прэзентацыя, дзелавая сустрэча, кансультацыя і інш.).

Самымі важнымі патрабаваннямі прымянення формул маўленчага этыкету з'яўляецца ветлівасць і добразычлівасць. За час існавання працоўнай дзейнасці людзей склаліся правілы маўленчага этыкету, якія павінен выконваць кожны чалавек, каб дасягнуць павягі і поспеху:

- падчас звароту да суразмоўцы варта імкнуцца правільна запомніць яго імя і імя па бацьку;
- абавязкова трэба быць уважлівым да суразмоўцы, варта ўважліва выслухоўваць яго аргументы, нават калі яны падаюцца слабымі;
- неабходна мець такт, цяпенне выслухаць усё ўважліва да канца, не перабіваць суразмоўцу; у крайнім выпадку можна тактоўна перанесці час гутаркі або параіць звярнуцца да іншага супрацоўніка.

Маўленчы этыкет і культура зносін вучыць не крыўдзіць чалавека, не зніжаць яго вартасці, выражаць сваю павягу.

16.2. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету і культуры зносін беларусаў

Кожная мова адлюстроўвае канцэптуальную карціну свету ў моўных формах, да якіх адносяцца і формулы маўленчага этыкету. Беларуская мова характарызуецца сваёй спецыфікай і самабытнасцю, што знаходзіць адлюстраванне ў мікрасістэме маўленчага этыкету як часткі агульнай сістэмы мовы. Авалоданне нормамі маўленчага этыкету, у якім адлюстроўваюцца асаблівасці беларускага нацыянальнага характару, спецыфічныя асаблівасці мыслення і нацыянальнай спецыфікі культуры і самой сістэмы беларускай мовы, уяўляецца адной з найважнейшых задач фарміравання ў спецыяліста культуры маўленчых зносін.

У беларускай мове гістарычна склаліся наступныя асноўныя віды формул маўленчага этыкету:

❖ **прывітанне:** добры ранак; добрай раніцы; добрага ранку; добры дзень; добрага дня; дабрыдзень; дзень добры; добры дзень у хату; добры вечар; вечар добры; вечар добры ў хату; добры вечар добрым людзям; дабранач; здароў вам у вашу хату; правіна ў хату, крывізна ў лес; як жыццё?; як здароўе?; як вы жывы-дужы на гэтакіх сцюжы?; маё шанаванне;

❖ **развітанне:** пакуль; бывайце; бывай здароў; бывайце здаровы; няхай вам будзе ўсё шчасліва; да пабачэння; да спаткання; усяго найлепшага; да заўтра; дазвольце з Вамі развітацца; да хуткай сустрэчы; добрае вам пуці; ручніком дарога; гладкае вам дарожкі; калясом дарога; пухам дарожка; мяккая дарожка вам; каб цябе ліха ў дарозе мінула;

❖ **зварот:** шаноўнае спадарства, таварышы, паважаныя сябры, калегі, спадар, спадарыня, пан, панове;

❖ **знаёмства:** дазвольце прадставіцца; будзем знаёмы!;

❖ **запрашэнне:** сардэчна запрашаем!; калі ласка (заходзьце, сядайце, частуйцеся і інш)!; дазвольце вас запрасіць на свята!; не забывайце нас!; наведвайце нас часцей!;

❖ **прапанова, просьба:** калі ласка!; зрабіце ласку!; будзьце ласкавы!;

❖ **падзяка:** шчыры дзякуй; вялікі дзякуй; вельмі Вам удзячны; дзякуй на добрым слове!;

❖ **згода:** так; але; вядома; зразумела; дамовіліся; не магу не пагадзіцца; праўда ваша;

❖ **прабачэнне:** даруйце; выбачайце; прабачце; не сярдуйце; прашу прабачэння;

❖ **спачуванне:** прыміце мае глыбокія (шчырыя) спачуванні;

❖ **пажаданне:** памагай вам Бог; спору ў працы!; барані вас Божа; хай вам шчасціць;

❖ **віншаванне:** віншую Вас (цябе) з Новым годам! (са святам (і), з блізкімі святамі); мае віншаванні!; дасылаю (шлю) Вам свае шчырыя віншаванні з нагоды прыемных і чаканых свят!; са святам Вас (цябе)!; найлепшыя святочныя пажаданні!; самыя лепшыя пажаданні здароўя, настрою, плёну!; шчаслівага свята!